

Nigar Əliyeva

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

ƏLİYEVƏ NİGAR NAZİM QIZI

**PROFESSOR Ə.Ə.RƏCƏBLİ
VƏ
AZƏRBAYCAN NƏZƏRİ DİLÇİLİYİ**

**“Elm və təhsil”
Bakı - 2017**

Elmi redaktor: *dos. M.T.Məmmədov*
Rəyçilər: *f.ü.f.d. C.X.Muradov*
f.ü.f.d. E.H.Həmzəyeva

Nigar Əliyeva. Professor Ə.Rəcəbli və Azərbaycan nəzəri dilçiliyi
Bakı, “Elm və təhsil”, 2017,

Əsərdə professor Əbülfəz Rəcəblinin dilçilik sahəsində apardığı tədqiqatlar araşdırılmışdır. Əsər ali məktəblərin bakalavr, magistr pillələri, habelə dilçilik üzrə doktoranturada təhsil alanlar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

BİR NEÇƏ SÖZ

Gərgin elmi fəaliyyəti ilə elm yolunda saç ağartmış, bir çox sanballı əsərlərin müəllifi professor Əbülfəz Əjdər oğlu Rəcəbli doktorluq işini müdafiə etdikdən sonra taleyini elmlə bağlamışdır. Elmi axtarışlar və pedaqoji fəaliyyət onun həyat fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. Professor göytürk dilinin araşdırılması ilə məşğul olmuş, ümumi dilçilik məsələləri ilə bağlı çoxlu sanballı əsərlər yazmışdır.

Bir neçə dil bilən Əbülfəz Rəcəbli bu dillərdən yaradıcılığında uğurla istifadə etmişdir. Professorun maraq dairəsi genişdir: ümumi (nəzəri) dilçilik, Azərbaycan, ingilis və talış dillərinin tədqiqi, türkologiya, tarix, beynəlxalq münasibətlər, Azərbaycan və xarici ədəbiyyat, ölkəşünaslıq məsələlərinin araşdırılması, habelə müxtəlif məqsədli lüğətlərin müəllifidir.

Əbülfəz Rəcəbli ümumi həcmi 927 müəllif vərəqinə çatan 55 kitabın müəllifidir. Professorun bundan başqa elmi, publisistik və siyasi məsələlərə həsr edilmiş 200-dən çox məqaləsi var.

Yazdığımız mövzu “Professor Ə.Rəcəbli və Azərbaycan nəzəri dilçiliyi” adlanır. Professor Əbülfəz Rəcəblinin elmi fəaliyyətini nəinki magistr işində, heç namizədlik dissertasiyasında əhatə etmək mümkün deyil. Buna görə də burada professorun ancaq dilçilik tarixi məsələlərinə həsr olunmuş əsərləri haqqında yazmışıq.

Burada professorun “F.dö Sössürün dilçilik görüşləri”, “Dilçilik metodları”, “Nəzəri dilçilik”, “V.fon Humboldt ümumi dilçiliyin banisi kimi”, “Sosiolinqvistika”, “Qədim türk yazısı abidələrinin dili”, “Ulu türklər”, “Uyğurlar”, “Göytürk dilinin fonetikasi”, “Göytürk dilinin leksikası”, “Göytürk dilinin morfoloqiyası”, “Göytürk dilinin sintaksisi” “Tipoloji dilçilik”, “Dil strukturunun səviyyələri” əsərləri haqqında məlumat verilmiş, “Dilçilik tarixi”, “Azərbaycan dilçiliyi”, “Qədim ərəb dilçiliyi”, “Struktur dilçilik”, “Deskriptiv dilçilikdə fonologiya və qrammatika problemləri”, “London struktur dilçilik məktəbi” kitabları geniş araşdırılmışdır.

I FƏSİL

PROF. Ə.RƏCƏBLİNİN YARADICILIĞI HAQQINDA

Bakı Dövlət Universitetinin ümumi dilçilik kafedrasının professoru, filologiya elmləri doktoru Əbülfəz Əjdər oğlu Rəcəbli Azərbaycan dilçilik elminin istedadlı ziyalılarından olan M.Hüseynzadənin təkidi ilə 1963-cü ildə aspiranturaya qəbul olmuşdur. 1967-ci ildə “Qədim türk yazısı Orxon-Yenisey abidələrinin dili. Morfologiya” mövzusunda namizədlik dissertasiyasını, 1978-ci ildə isə “Orxon-Yenisey abidələri dilində feilyaratma” mövzusunda doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir. Doktorluq dissertasiyasında Ə.Rəcəbli Orxon-Yenisey abidələrini daha dərinədən öyrənmiş, əvvəl yazdığı mövzunu daha da genişləndirmiş və bu mövzuda yeni bir elmi tədqiqat əsərinin yaranmasına nail olmuşdur.

Əbülfəz Rəcəblinin elmi yaradıcılığı bir neçə istiqamət üzrə təhlil edilə bilər. Professor ümumi dilçilik, türkologiya, xüsusən də qədim türk yazılı abidələri üzrə tanınmış mütəxəssisdir. Ə.Rəcəbli hər bir istiqamət üzrə apardığı araşdırmada öz dəsti xətti, orijinallığı, tədqiqatlarının sanbalı ilə seçilir.

Professorun bir çox dilləri bilməsi, bu dillərdən bacarıqla istifadə etməsi ona dilçiliyin müxtəlif sahələrində dərin araşdırmalar aparmağa imkan vermişdir. Əbülfəz Rəcəbli nəzəri dilçilik, türkologiya, dilçilik tarixi, dilin tədqiqi metodları, struktur dilçilik, sosiolinqvistika, Azərbaycan, talış, ingilis dillərinin tədqiqi və s. sahələrdə dəyərli elmi araşdırmalar aparmışdır.

Qeyd olunduğu kimi, türkoloq dilçi türk dillərinin öyrənilməsi ilə bağlı araşdırmalar aparmışdır. Professorun türk dillərinə aid kitabları, məqalələri var. “Orxon-Yenisey abidələri dilində feilin məna növləri” (Bakı-1982), “Orxon-Yenisey abidələri

dilində feilin tərzləri” (Bakı-1988), “Orxon-Yenisey abidələri” (Bakı-1993), “Uyğurlar” (Bakı-1996), “Qədim türkcə-azərbaycanca lüğət” (Bakı-2001), “Göytürk dilinin morfolojiyası” (Bakı-2002), “Göytürk dilinin sintaksisi” (Bakı-2003), “Ulu türklər” (Bakı-2003), “Göytürk dilinin leksikası” (Bakı-2004), “Göytürk dilinin fonetikasi” (Bakı-2004), “Qədim türk yazısı abidələrinin dili” (Bakı-2006) və başqa kitabları, “Qədim türk dilində say” (1967), “Orxon-Yenisey abidələri dilində ä səsinin mövcudluğu haqqında” (1967), “Orxon-Yenisey abidələri dilində hərəkət adları” (Bakı-1981), “Kül tigin” (1992), “Ulu türk” (1992), “Göytürklər” (1995) kimi bir sıra digər silsilə məqalələri göstərmək olar.

Dilin mahiyyəti, onun inkişafında cəmiyyətin rolu, dilin daxili və xarici inkişaf faktorlarından bəhs edən “Nəzəri dilçilik”, metodologiya məsələləri, dilin tədqiqində istifadə olunan metodlar və s. kimi məsələləri əhatə edən “Dilçilik metodları”, sosiolinqvistikanın prinsip və metodları araşdırılan “Sosiolinqvistika”, struktur və struktur dilçilik anlayışları, struktur dilçiliyin yaranmasının linqvistik əsasları və s. məsələlər barədə ətraflı məlumatlar verən “Struktur dilçilik”, Ferdinand dö Sössürün dilçilik görüşlərinin təhlilinə həsr olunmuş “Ferdinand dö Sössürün dilçilik görüşləri”, XIX yüzilliyin görkəmli dilçisi Vilhelm fon Humboldtun nəzəri dilçiliyə aid yazdığı əsərlərinin elmi təhlilini verən “Vilhelm fon Humboldt ümumi dilçiliyin banisi kimi”, xarici dillərin öyrənilməsində ölkəşünaslıq faktorlarından istifadə edilməsinin metod və üsulları araşdırılan “Linqvistik ölkəşünaslığın əsasları”, qədim türk qəbilələrinin və onların erkən orta əsrlərdə yaratdığı göytürk və qədim uyğur dövletlərinin tarixinin araşdırılmasına həsr olunmuş “Ulu türklər”, habelə “T.Drayzer və onun Amerika faciəsi” və s. əsərləri Azərbaycan filologiyasına əvəzsiz xidmətin nümunəsidir (12, 5).

Ə.Rəcəblinin ingilis dilində önlüklərə həsr etdiyi çoxsaylı məqalələri, talış dilinə aid “Talışlar və talış dili” (Bakı-1994), “Talış dilinin orfoqrafiya lüğəti” (Bakı-1995), “Məktəblinin talışca-azərbaycanca lüğəti” (Bakı-1992) adlı kitabları və məqalələri də diqqətəlayiqdir.

Professor Rəcəbli qələmini tarix, ədəbiyyat sahəsinə dair araşdırmalarda da sınınamışdır. Onun “Ulu türklər” (Bakı-2003), “Uyğurlar” (Bakı-1996) (bu əsər 2016-cı ildə İranda da nəşr olunmuşdur) kitablarında türk xalqlarının, eləcə də onlardan biri olan uyğurların ən qədim zamanlardan müasir dövrədək tarixi, ədəbiyyatı, incəsənəti, adət-ənənəsi tədqiq edilmişdir. “Səməd Vurğunun “Komsomol poeması”nın ilkin variantı haqqında” (2006), “Teodor Drayzer və onun “Amerika faciəsi” romanı” (2004) kitablarında, “M.F.Axundovun dramaturgiyası”, “M.F.Axundovun fəlsəfi görüşləri”, “Amerikanın mütərəqqi yazıçısı” və s. məqalələrində Azərbaycan ədəbiyyatı və xarici ədəbiyyat araşdırılmışdır.

Ə.Rəcəblinin “Ulu türklər” (Bakı-2003) kitabı qədim türk qəbilələrinin və onların erkən orta əsrlərdə yaratdığı göytürk və qədim uyğur dövlətlərinin tarixinin araşdırılmasına həsr edilmişdir. Bu mövzuda indiyədək yazılmış əsərlərdən fərqli olaraq, müəllif qədim türk qəbilə və dövlətlərinin tarixindən danışarkən göytürk əlifbası ilə yazılmış və tarixə Orxon-Yenisey abidələri adı ilə daxil olmuş kitabələrə müraciət edir, hadisələri (tarixi) Kül tigin və Bilgə xaqanın yaşı əsasında bərpa edir, Çin salnamələrindəki tarixlər əsasında dəqiqləşdirir.

Prof. Ə.Rəcəblinin “Dil, şüur, cəmiyyət, tarix” (Bakı-1993), “Ferdinand dö Sössürün dilçilik görüşləri” (Bakı-2003), “Nəzəri dilçilik” (Bakı-2003), “Dilçilik metodları” (Bakı-2003), “Sosiolinqvistika” (Bakı-2004), “Struktur dilçilik” (Bakı-2005) kimi iri həcmli əsərləri onun ümumi dilçilik istiqamətində tədqiqatlarının nəticəsidir. Bu kitablarda ümumi dilçilik, dil nəzəriyyəsi, dilin mahiyyəti, dilin və nitqin funksiyaları, dilin müxtəlif baxışlardan şüur və təfəkkürlə əlaqə və münasibəti, dilin inkişafının daxili qanunauyğunluqları, dil əlaqələri, dil və mədəniyyətin qarşılıqlı münasibəti və s. məsələlər araşdırılmışdır. Müəllif “Dil, şüur, cəmiyyət, tarix” kitabında dil və şüurun qarşılıqlı münasibəti məsələsinə toxunmuş, daha sonra “Nəzəri dilçilik” kitabında bu məsələni daha geniş təhlil etmişdir. Müasir dilçilik ədəbiyyatında ilk dəfə olaraq prof. Ə.Rəcəbli dili təfəkkürlə deyil, təfəkkürün də tərkib hissə kimi daxil olduğu şüurla qarşılaşdırır. Yuxarıda adları

qeyd olunan əsərlərdə ümumi və nəzəri dilçilik, dilin mahiyyəti və insan həyatında rolu, sözlərin əşyalarla əlaqəsi, dilin və nitqin vəzifələri, işarənin təbiəti, ixtiyariliyi və şərtliliyi, dil işarələrinin sistemliliyi, cəmiyyətin yaranmasında və inkişafında dilin, həmçinin dilin yaranmasında cəmiyyətin rolu, struktur dilçiliyin yaranması və təşəkkülü, struktur dilçiliyin linqvistik əsasları, struktur dilçilik məktəblərinin irəli sürdüyü müddəalar, metod və metodologiya məsələləri, dilçilikdə tətbiq olunan metod və üsullar, struktur dilçiliyin başqa sahələrlə əlaqəsi və s. məsələlər araşdırılmışdır.

Ə.Rəcəblinin “F. dö Sössürün dilçilik görüşləri” kitabı 2003-cü ildə çap olunmuşdur. Kitabda müəllif XX əsrin görkəmli dilçisi Sössürün dilçilik görüşlərini təhlil etmiş, onun ümumi dilçilik və müqayisəli-tarixi dilçiliyə həsr etdiyi əsərlərini tədqiq etmişdir. Müəllif Sössürün fəlsəfi görüşlərinin formalaşmasında Ö.Kont, E.Dürkheyim və Q.Tardın təsiri olduğunu qeyd edir. Ə.Rəcəbli Sössürün dilçilik görüşlərində başqa dilçilərlə paralellər olduğunu deyir. Sössürün dixotomiyalarının V.fon Humboldtun antinomiyalarını xatırladığını, hətta bəzi mütəxəssislərin Sössürün sinxroniya və diaxroniya dixotomiyasını Kurtenenin statika və dinamikası ilə müqayisə etdiyini qeyd edir. Elə burada müəllif qeyd edir ki, alman, ingilis və fransız dillərində yazılmış dilçilik ədəbiyyatlarında Sössürün dilçilik konsepsiyaları Kurtenenin dilçilik görüşləri ilə müqayisə edilməmiş, onların dilçilik ideyaları arasında hər hansı bir əlaqənin olduğu göstərilməmişdir. Əsərdə müəllif Sössürə qədərki dilçiliyin obyektinə və predmetinə haqqında, Sössürün həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat verdikdən sonra Sössürün dilçilik konsepsiyasının mənbələri və onun dil və nitq, sinxroniya və diaxroniya, xarici və daxili linqvistik, sintaqmatik və assosativ əlaqələr dixotomiyaları haqqında məlumat vermişdir. Əsərin sonunda Ə.Rəcəbli Sössürün Amerika dilçisi Uitin dilçilik görüşlərinə münasibətini vermişdir. Sössürün fikrincə, Uitni müqayisəli qrammatikaya xidmət göstərmək üçün bir səhifə belə

yazmamışdır, lakin müqayisəli qrammatika üzrə tədqiqatlara ciddi təsir göstərmişdir (27, 92).

1860-1870-ci illərdə müqayisəli qrammatikanın topladığı məlumatlardan dilin fəaliyyəti haqqında ümumi nəticələr çıxarmağa təşəbbüslər edilmişdir, lakin bu təşəbbüslər nəticəsiz olur. Yalnız Uitninin seçdiyi istiqamət düzgün olmuşdur. O, əvvəlcə qrammatik tədqiqatları ümumiləşdirmiş və dil haqqında ümumiləşdirilmiş nəticələr çıxarmışdır. Məhz ondan sonrakı dilçilər komparativistika praktikasında fərqli metodlardan istifadə etməyə başlamışlar. Uitni və Sössür Almaniyada dilçilik elminin yaranmaması müddəasını irəli sürərkən təkcə dilçilik elminin deyil, nəzəri dilçiliyin, dilin fəlsəfəsinin yaranmadığını iddia etmişlər. Ə.Rəcəbli bu fikri səhv fikir sayır (27, 93). Həmçinin professor Sössür və Uitninin Humboldtun əsərini “görməmələrini” də ədalətsizlik sayır. O qeyd edir ki, “Uitninin “Dilin həyatı və inkişafı” əsərindən 40 il, Sössürün “Ümumi dilçilik kursu” əsərindən 80 il əvvəl V.fon Humboldt “Bəşər dilləri quruluşunun müxtəlifliyi və bunun bəşəriyyətin mənəvi inkişafına təsiri haqqında” adlı bir əsər yazmışdı və hər iki müəllifin sonralar qaldırdığı məsələləri, hətta əlavə olaraq daha bir sıra dilçilik məsələlərini qaldırmış və istər Amerika, istərsə İsveçrə dilçilərindən heç də əskik olmayan səviyyədə həll etmişdi” (27,93).

Ə.Rəcəblinin “Nəzəri dilçilik” adlı kitabı 2003-cü ilə nəşr olunmuşdur. Kitab 6 fəsildən ibarətdir: “Dilin mahiyyəti”, “Dilin təbiəti”, “Dilin sistemi”, “Dil və şüur”, “Dil və cəmiyyət” və “Dil və tarix”.

Kitabın giriş hissəsində müəllif dilçilik elminin tədqiqat obyektini və əsas problemlərindən söhbət açır, daha sonra görkəmli alim və mütəfəkkirlərin dilə verdikləri tərifləri oxucuların diqqətinə çatdırır. Müəllif bununla oxucunu əsərin mahiyyətini başa düşməyə hazırlayır.

Müəllif “Nəzəri dilçilik” kitabının I fəslində “İşarədən nitqədək” başlığı altında dilin mənşəyi haqqında dilçilik tarixində olan müxtəlif fikirləri vermişdir. Mövzunun əvvəlində müəllif yazır: “Dilin insan həyatındakı əvəzsiz əhəmiyyətinin nəticəsidir

ki, ictimai varlıq olan insan, demək olar ki, öz varlığını dərk etdiyi ilk vaxtlardan başlayaraq dilin yaranması, mənşəyi haqqında müxtəlif fikirlər – nağıl və əfsanələr, fərziyyə və nəzəriyyələr irəli sürmüşdür. Bu fikirlərin bir qismi elmi səciyyə daşmış, digər qismi elmdən uzaq olmuş, bir qismi idealizm cəbbəxanasından götürülmüş, bir qismində dualizm ruhu özünü göstərmiş, bir qismi, xüsusən XIX əsrdən sonra irəli sürülən fikirlərin mühüm bir qismi materializm dünyagörüşünə əsaslanmışdır” (32, 17). Professor Ə.Rəcəbli burada dilin mənşəyi ilə bağlı nəzəriyyələrin adını çəkir və qeyd edir ki, bütün bu nəzəriyyələrdə dilin əmələ gəlməsi elmi əsasda izah edilmir. Ə.Rəcəbliyə görə “Dilin əmələ gəlməsinin elmi izahını dialektik materialist fəlsəfə vermişdir. K.Marks və F.Engelsin irəli sürdükleri bu nəzəriyyəyə görə, insan da, dil də eyni zamanda əməklə, əmək prosesi nəticəsində yaranmışdır” (32, 18). Müəllif yazır ki, “Əslində dilin mənşəyi problemi dilçiliyin deyil, fəlsəfənin mövzudur, lakin hər halda dillə əlaqədar olduğu üçün bu problemin dilçilikdə də nəzərdən keçirilməsi faydalıdır” (32, 19).

N.Məmmədovun “Dilçiliyin əsasları” (1961) kitabında da dilin mənşəyi haqqında müxtəlif nəzəriyyələrin adı çəkilir və onlar haqqında qısa məlumat verilir: “Yeni dövrdə dilin mənşəyi məsələsi ilə bağlı hərtərəfli məşğul olmuşlar. Buna görə də dilin əmələ gəlməsi haqda müxtəlif nəzəriyyələr meydana çıxmışdır” (18, 192). Daha sonra burada səs təqlidi nəzəriyyəsi, emosional və nidalar nəzəriyyəsi, əmək nəzəriyyəsi, fərdi nəzəriyyənin adı çəkilir və onların tərəfdarları və onların dilin mənşəyi haqqında fikirləri verilir. Həmçinin müəllif kitabda burjua dilçilərinin dilçiliyin tarixi haqqındakı fikirlərini də vermişdir: “Burjua dilçiləri inandırmağa çalışmışlar ki, dilin mənşəyi haqqında heç bir söz demək olmaz. Məs., fransız dilçisi J.Vandriyes inandırmaq istəmişdir ki, son yüz il içərisində dilin mənşəyi haqqında kim nə demişsə, onların hamısı eyni bir səhv buraxmışdır. Onun fikrincə, müasir insanlar keçmişləri haqqında heç bir şey deyə bilmədikləri kimi, dilin mənşəyi haqqında da heç bir söz deyə bilməzlər. Odur ki, onların fikrincə, dilçilik elmi dilin

mənşəyi məsələsi ilə məşğul olmamalıdır” (18, 194). Nəsir Məmmədova görə də dilin əmələ gəlməsinin əsil düzgün izahını marksizm dilçiliyi vermişdir. Marksizm nəzəriyyəsinə görə dillə təfəkkür insan cəmiyyətinin əmələ gəlməsi ilə əmələ gəlmiş və onun inkişafı ilə birlikdə inkişaf etmişdir.

Ə.Rəcəbli elə həmin mövzuda qeyd edir: “Dilin – insan nitqinin mənşəyi problemini tədqiq etmək üçün ən azı dörd kompleks elmi biliklər lazımdır: 1) müasir ümumi dilçilik, xüsusən onun işarələr haqqında elm olan semiotika bölməsi; 2) müasir psixologiya elminə inqilablaşdırıcı təsir göstərən psixolinqvistika (yaxud nitqin psixologiyası); 3) ikinci siqnal sisteminin fiziologiyası, nitqin normal və patoloji neyropsixologiyası; 4) beynin və nitq fəaliyyəti orqanlarının təşəkkül morfolojiyası” (32, 19-20).

Kitabın birinci bölməsində “Dilin funksiyaları” başlığı altında müəllif dilin aşağıdakı funksiyaları haqqında bunları qeyd edir: “İnsanın nitq fəaliyyətində dilin aşağıdakı funksiyalarından danışmaq olar: 1) dilin kommunikativlik funksiyası, yəni ünsiyyət funksiyası, 2) dilin tənzimləyici, yəni insan davranışını (o cümlədən, əxlaqını) idarə etmək funksiyası, 3) dilin idrak (konstruktiv) funksiyası, 4) dilin bəşəriyyətin ictimai-tarixi təcrübəsinə yiyələnmə (akkumlyativ) funksiyası, yəni dilin bəşəriyyətin yaranmasından ta indiyədək əldə etdiyi nailiyyətləri toplayıb onlara yiyələnmə və toplanmış bu nailiyyətləri sonrakı nəsillərə miras qoymağa xidmət edən funksiyası, 5) dilin milli-mədəni funksiyası, 6) dilin ekspressiv funksiyası, 7) dilin estetik funksiyası, 8) dilin ideoloji funksiyası” (32, 60-61). Kitabda dilin bu funksiyaları haqqında ətraflı məlumat verilmişdir. “Nitqin funksiyaları” başlığı altında isə nitqin aşağıdakı funksiyaları verilir: “1) nitqin magik (ovsun) funksiyası, 2) nitqin nominativ, yaxud “marka” funksiyası, 3) nitqin diakritik funksiyası, 4) nitqin okkazional funksiyası, 5) nitqin siqnal funksiyası, 6) nitqin emotiv (yaxud emotiv-volutativ) funksiyası, 7) nitqin ekspressiv funksiyası, 8) nitqin estetik,

yaxud poetik funksiyası, 9) nitqin etnik (yaxud milli) funksiyası, 10) nitqin fətik funksiyası (32, 73-74).

A.Qurbanov “Ümumi dilçilik” kitabının II cildində dilin funksiyaları ilə bağlı yazır: “Məlum olduğu kimi, cəmiyyətdə dil üç mühüm funksiyanı yerinə yetirir: 1) ictimai-tarixi təcrübəni yaşatmaq, ötürmək və mənimsəmək vasitəsi rolunu oynayır; 2) kommunikasiya (ünsiyyət) rolunda çıxış edir; 3) intellektual fəaliyyət vasitəsi olur. Dilin həmin funksiyaları nitq prosesinin də istiqamətini müəyyənləşdirir.

Nitqin də özünəməxsus funksiyaları vardır. 1) nitq prosesində əşyalar hal-hərəkət, vəziyyət, şərait, zaman və s. konkret adlandırılır; 2) nitq prosesində sözlər vasitəsilə ümumiləşdirmə aparılır; 3) nitq prosesi kommunikasiyaya (ünsiyyətə) xidmət edir” (13, 43).

Dilin funksiyaları haqqında fikrə A.Babayevin “Dilçiliyə giriş” (1992), (2012) kitabında da rast gəlirik. A.Babayev kitabda “Dilin funksiyaları” adlı mövzuda qeyd edir: “Dilin funksiyası dedikdə onun yerinə yetirdiyi vəzifələrin məcmusu nəzərdə tutulur...bəzi funksiyalar vardır ki, onları yerinə yetirməzsə, dil adlana bilməz. Dilin başlıca funksiyaları ilə yanaşı, onun struktur elementlərinin yerinə yetirdiyi funksiyalar vardır ki, onlar da bütövlükdə dil funksiyasına aid edilir. Məs., inteqral və diferensial funksiyalar əslində fonemlərə aiddir. Fonemin isə öz funksiyasını məhz dil sistemində reallaşdırdığını nəzərə alaraq bu funksiyaları da dilə aid edirlər. Çünki fonemlərdə olduğu kimi, dildə də inkişaf prosesində inteqrasiya və diferensiasiya prosesləri gedir” (5, 172-173). Elə burada dilin aşağıdakı funksiyaları verilir: kommunikativ funksiya, ekspressiv funksiya, nominativ funksiya, idraki funksiya, emotiv funksiya, inteqrallaşdırma və diferensiallaşdırma.

Ə.Rəcəblinin “Nəzəri dilçilik” kitabında “Dilin sistemi” adlanan üçüncü fəsildə “Sistem və struktur anlayışı” ayrıca başlıq altında öyrənilmişdir. Burada sistem və struktur anlayışlarının bir-birindən fərqli cəhətlərini göstərərəkən müəllif qeyd edir ki, “dilnin sistemi, dilin quruluşu anlayışları hələ indiyədək

müəyyənləşdirilməmişdir” (32, 140). Ə.Rəcəbli burada sistem və struktur anlayışlarının lüğəti mənalarını verir və onların mənalarının bir-birinə çox yaxın olduğunu göstərir. “Demək olar ki, bütün dilçilik ədəbiyyatında dilin sistemi və dilin quruluşu anlayışları bərabər mənalı terminlər kimi işlədilir..” (32, 143). Müəllif daha sonra yazır: “Dar mənada quruluş termini təxminən “tərkib hissələri” anlayışına uyğun gəlir və bu terminin tutumu sistem termininin tutumundan dardır...Sistem anlayışına “ünsürlərin müəyyən əlaqə və münasibətlə birləşmiş bütövü” anlayışı daxildir. Bu mənada sistem termini sözün quruluşu söz birləşməsindəki quruluş terminindən genişdir” (32, 143). “Quruluşu (strukturu) həqiqətən də systemsiz təsəvvür etmək qeyri-mümkündür, çünki struktur əmələ gətirmək üçün, yuxarıda deyildiyi kimi, ən azı iki sistemin birləşməsi zəruridir. Gördüyümüz kimi professor Ə.Rəcəbli burada struktur və quruluş terminlərini bərabər mənalı terminlər kimi işlədir.

Adil Babayev “Dilçiliyə giriş” (1992), (2012) kitabında “Dilin sistemi və strukturu” mövzusunda sistem və struktur anlayışlarını bu şəkildə izah edir: “Dilin sistemini sintaktik-üfiqi şəkildə, strukturunu isə paradigmatik –şaquli şəkildə təsəvvür etmək olar” (5, 178). Professor Ə.Rəcəblidən fərqli olaraq A.Babayev struktur və quruluş terminlərini bir-birindən fərqləndirir “Struktur ilə quruluşu eyniləşdirmək olmaz. Struktur müxtəlif cinsli elementlər məcmusu kimi, quruluş isə sadə, düzəltmə və mürəkkəb forma kimi başa düşülür. Dil strukturu dedikdə dil yaruslarının bir-biri ilə ierarxik şəkildə əlaqələnməsi nəzərdə tutulur. Dil sistemlər sistemidir dedikdə isə, dilin quruluş ünsürlərinin bir-birini vasitəli şəkildə təşkil etməsi və əlaqələnməsi nəzərdə tutulur. Fonemlər morfemləri, morfemlər leksemləri, leksemlər frazem və ya sintaqmları, sonuncular cümləni, cümlə isə mətni yaradır. Bu da dil vahidlərinin sistemlər-sistemini-strukturunu yaratması deməkdir” (5,178).

2003-cü ildə Ə.Rəcəblinin daha bir kitabı çap olunmuşdur. Bu “Dilçilik metodları” kitabıdır. Əsər dilin tədqiqi metodlarını şərh edən ən sanballı əsərdir.Əsərdə müəllif metod və me-

todologiya məsələlərini, dilin öyrənilməsinin müxtəlif metodlarını, təsvir üsullarını araşdırmış, bu metodların tətbiqində olan qüsurları göstərmişdir. Əsər 9 fəsildən ibarətdir. Əsərdə dilin tədqiqinin təsvir, müqayisəli, tipoloji, coğrafi, sosioloji təhlil metodları haqqında geniş məlumat verilmişdir. Müəllif qeyd edir ki, ilkin nəzəri müddəalar elmi tədqiqat prosesini istiqamətləndirdiyinə görə elmi araşdırmalarda mühüm əhəmiyyət kəsb edir və araşdırmanın nəticəsi, uğurlu alınması da həmin ilkin nəzəri müddəadan asılıdır. Buna görə də ilkin nəzəri müddəalar kamil şəkildə işlənib hazırlanmalıdır. Müəllif ilkin nəzəri müddəaların kamil şəkildə hazırlanmamasının səbəblərini də göstərir. İlkin səbəb kimi müəllif tədqiqat obyektinin kifayət qədər öyrənilməməsini göstərir. Professor burada düzgün olmayan ilkin nəzəri müddəaların hər hansı bir məsələnin araşdırılmasında səhv nəticələrə gətirib çıxardığını misallar əsasında göstərir. Müəllif türkoloqların, xüsusən Azərbaycan dilçilərinin türk xalqlarının qədim yazılı abidələri olan Orxon-Yenisey kitabələrinin dilində q samitinin olması iddiasını doğru saymır. O qeyd edir ki, dilçilər bu zaman bir fakta əsaslanmışlar – kitabələrin mətnləri rus əlifbası ilə verildiyindən rus türkoloqları, xüsusilə S.Y.Malov tərəfindən edilən transkripsiyada göytürklərin ϵ işarəsi q hərfi ilə verilmişdir. Ə.Rəcəbli bunun səhv olduğunu qeyd edir və deyir ki, bu iddianı irəli sürənlər göytürk dilində olan bəzi səslərin rus əlifbasında olmamasını nəzərə almayıblar və onları öz əlifbalarının imkanları daxilində transkripsiya ediblər. Həmçinin professor qeyd edir ki, göytürk dilinin fonetik quruluşuna əsasən demək olar ki, bu dildə q səsi mövcud deyil. Yəni bu dilin fonetik quruluşuna görə ϵ işarəsi yalnız önsıra saitlərlə işlənir, q isə dilarxası samitdir. Demək bu q səsinin işarəsi deyil (23, 463).

İlkin nəzəri müddəaların birtərəfliliyi, yəni hadisənin xüsusiyyətlərini hərtərəfli nəzərə almadan ilkin nəzəri müddəanın irəli sürülməsi də səhv nəticələrə səbəb olur. Habelə apriorluq, yəni düzgünlüyü sübut edilməmiş mühakimənin

nəzəri planda hökm kimi istifadə olunmasını da professor doğru saymır. Bundan başqa dilin fonetik qanunlarını, qohum dillərlə səs uyğunluğunu bilmədən araşdırmalar aparmaq, öyrənilən obyektin mahiyyətini düzgün qavramamaq, müxtəlif zaman müstəvilərini qarışdırmaq, yəni dilin inkişafının müxtəlif dövrlərini qarışdırmaq və s. kimi səbəblər də araşdırmalarda səhv nəticələrə gətirib çıxarır.

Ə.Rəcəblinin bu əsəri dilçilik metodu anlayışı haqqında təsəvvür yaratmaq, geniş yayılmış metodlar və tədqiqat üsulları haqqında məlumat vermək xarakteri daşıyır. Əsərin birinci fəslində müəllif metod və metodika anlayışları haqqında dilçilərin söylədikləri fikirləri, həmin metodların linqvistik əsaslarının müəyyənləşdirilməsinin elmi tədqiqat işi üçün çox böyük əhəmiyyəti olduğunu qeyd etmişdir. Professor qeyd edir ki, elmi-tədqiqat metodunun keyfiyyəti nə qədər yüksək olarsa, obyektin öyrənilməsi səviyyəsi də o qədər yüksək olur. Metod bu xüsusiyyətlərə nə qədər etibarlı və dəqiq əsaslanırsa, elmi-tədqiqat üsullarının tətbiqi metodikası da bir o qədər təkmil olur (23, 14). Daha sonra bu fəsilə qavrama üsulları və dilçilik metodları, elmi-tədqiqat metodu, metod nəzəriyyəsi, tədqiqatın texniki üsulları və prosedurları haqqında məlumat vermiş, həmçinin tədqiqatçının baxışının elmi-tədqiqat metoduna təsirini, xüsusən metodlarla materialist-dialektik metodun qarşılıqlı əlaqəsini göstərmişdir. Müəllif dilçilik metodları arasında “özünüküləri və alınmaları” fərqləndirir. Professor müqayisəli-tarixi metodu xalis dilçilik metodu, statistik və məntiqi-riyazi metodları isə dilçilikdə alınma metodlar adlandırır. Alınma metodlar linqvistik təhlil metodikasını təkmilləşdirmək üçün tətbiq olunur (23, 56). Ə.Rəcəbli transformasion metodu ayrıca bir metod deyil, digər təhlil metodlarının üsullarından biri olduğunu qeyd edir, çevrilmə (transformasion) üsulunu dilin sinxron və diaxron aspektlərdə dilin sistemi və normalarının tədqiqində, dil və nitq fəaliyyətinin öyrənilməsində, dilin adi və məntiqi-riyazi təsvirində istifadə olunan üsul adlandırır.

Təsvir metodları fəslində dil vahidləri və onların təsviri, dilin xarici və daxili şərh üsulları, riyazi üsullar, məntiqi-riyazi hesablama və modelləşdirmə, statistik üsullar, həmçinin dilçilik tədqiqatlarının avtomatlaşdırılması haqqında məlumat verilmişdir.

Üçüncü fəsilə müqayisəli-tarixi tədqiqat metodikası və texnikası, bu metodun linqvistik əsasları, əsas üsulları, daxili bərpə üsulları, sintaksis səviyyəsinin və sözün arxaik mənasının bərpası, ulu dil problemi, müqayisəli metodda istifadə olunan ehtimalla əsaslandırma üsulu, mədəni-tarixi izah üsulu, mətnşünaslıq üsulları və s. bu kimi məsələlər araşdırılmışdır. Bu fəsil kitabın ən geniş fəslidir.

“Sosioloji təhlilin prinsip və metodları” adlı VIII fəsilə dilçilikdə yeni cərəyan olan sosiolinqvistikanın tədqiqat metodları, məlumatı toplama metodları, təhlil metodları, təhlilin prinsipləri, xüsusi sosiolinqvistik təhlil metodu, sosiolinqvistikanın müxtəlif sahələrinin metodik üsulları, sosiolinqvistikanın mühüm sahələri araşdırılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, dilçilik metodları A.Axundovun “Ümumi dilçilik” (1979), (2006) və A.Qurbanovun “Ümumi dilçilik” II cild (1993), (2004) kitablarında da qısa şəkildə təhlil olunmuşdur.

A.Axundovun “Ümumi dilçilik” kitabının III bölməsi dilçilik metodlarına həsr olunmuş və bu üsullardan dil faktlarının öyrənilməsində uğurla istifadə edildiyi qeyd edilmişdir. Burada müəllif əvvəlcə dilin öyrənilməsinin ümumi üsulları içərisində müşahidə, təcrübə və modelləşdirmənin mühüm rolu olduğunu və bu üsullardan dil faktlarının öyrənilməsində uğurla istifadə edildiyini qeyd etmişdir.

Təsviri metod adlı mövzuda A.Axundov dilçilər tərəfindən təsviri təhlilin 3 mərhələsinin göstərildiyini qeyd edir: I mərhələdə dil vahidləri seçilir, II mərhələdə seçilmiş dil vahidləri müşahidə ilə bərabər təcrübədən keçirilir, III mərhələdə onların linqvistik təsviri verilir. Bu mərhələlər Ə.Rəcəblinin “Dilçilik metodları” kitabında da izahlı şəkildə verilmişdir.

Ə.Rəcəbli dilin xarici şərh üsullarını 2 qrupa ayırır: 1. Dil vahidlərinin dildən kənar hadisələrlə əlaqəsi baxımından şərh. Buraya sosioloji, məntiqi, psixoloji və akustik-məxrəc (fizioloji) üsulları; 2. Dil vahidlərinin dil vahidləri ilə əlaqəsi baxımından şərh. Buraya səviyyələrarası şərh üsulları və araşdırılan vahidin xüsusiyyətlərini həmin vahidin əhatəsi vasitəsilə aşkarlayan distributiv metodika (23, 70).

A.Axundovun kitabında “Dilin tədqiqi metodları” bölməsində əvvəlcə dilin tədqiqinə aid ümumi məsələlər, metod və metodologiya anlayışı, dilin tədqiqinin tədqiqatçının fəlsəfi mövqeyindən asılılığı, dilin öyrənilməsi üsulları, müşahidə və təcrübənin dilçilikdə rolu və s. haqqında məlumat verilir. Daha sonra müəllif təsviri metodun araşdırılmasına keçir. Burada təsviri metodun əsas üsul və istiqamətləri, dilin zahiri əlamətlərini öyrənmə üsulları, sosioloji, məntiqi, psixoloji, fiziki, akustik tədqiqat üsulları, həmçinin dilin daxili xüsusiyyətlərinin tədqiqi üsulları, dilçilikdə təsnifat və sistemləşdirmə, dilin tədqiqində riyazi üsullar, riyazi-məntiqi çoxluqlar nəzəriyyəsinin, ehtimal nəzəriyyəsinin dilçiliklə əlaqəsi, dilçilikdə avtomatlaşdırma tədqiq olunur. Müqayisəli metod bölməsində isə müqayisənin nə olduğu, dilçilikdə müqayisəli-tarixi metod və onun mahiyyəti, bu metodun əsas üsulları, dillərin tarixi öyrənilməsində tekstoloji üsullar və müqayisəli-tarixi metod üçün bunun əhəmiyyəti, dialektologiya, etimologiya və müqayisəli-tarixi dilçilik, müqayisəli tutuşdurma metodu və onun üsulları, qohum olan və olmayan dillərin bu üsulla öyrənilməsi araşdırılır.

Ə.Rəcəblinin “Dilçilik metodları” kitabında müqayisəli metod, təsvir metodu, coğrafi metod və struktur dilçilik metodlarına daha geniş yer verilmişdir. Lakin bəzi metodlar, məsələn müstəqim tərtibçilər və transformasion metod müəllifin Amerika deskriptiv dilçiliyinə həsr olunmuş “Deskriptiv dilçilikdə fonologiya və qrammatika problemləri” adlı əsərində daha geniş izah olunmuşdur. “Dilçilik metodları” dilin tədqiqi metodlarını şərh edən sanballı əsərdir.

Professorun “Göytürk dilinin morfoloqiyası” (Bakı-2002) kitabında göytürk qəbilələri dilinin morfoloji quruluşu, Göytürk Orxon-Yenisey yazılı abidələrinin mətnlərində gəlib dövrümüzə çatmış zəngin dil faktları, “Göytürk dilinin sintaksisi” (Bakı-2003) kitabında isə türk xalqlarının ən qədim yazılı abidəsi olan Orxon-Yenisey yazılı abidələrini bəşər tarixinə bəxş etmiş göytürklərin dilinin sintaktik quruluşu araşdırılır, göytürk dilində sintaktik əlaqələr, söz birləşmələri, sadə və mürəkkəb cümlə, habelə göytürk dilində işlənmiş mürəkkəb sintaktik bütövlər, 2004-cü ildə nəşr olunmuş “Göytürk dilinin leksikası” kitabında göytürk dilinin semasiologiyası (çoxmənalı sözlər, omonimlər, sinonimlər, antonimlər, tabu və evfemizm, etimologiya, onomastika), frazeologiyası (idiomlar, atalar sözləri və hikmətli sözlər), leksikologiyası (lüğət tərkibi, antroponimlər, toponimlər, etnonimlər, rütbə və vəzifə adları, hərbi terminlər, ümumişlək sözlər), leksikoqrafiya və söz yaradıcılığı (fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik yolla söz yaradılması) məsələləri tədqiq edilir.

Prof. Ə.Rəcəblinin “Göytürk dilinin fonetikasi” kitabı 2004-cü ildə nəşr olunmuşdur. Kitabda müəllif qədim türk Orxon-Yenisey yazılı kitabələri dilinin fonetik quruluşunu araşdırır. Müəllif əvvəlcə göytürk (Orxon-Yenisey) yazılı kitabələrinin öyrənilməsi tarixini araşdırır, sonra kitabələri lokallaşdırır, daha sonra abidələri tarixi-siyasi baxımdan və onların dilinə görə təsnif edir. Kitabda diqqəti çəkən hadisə müəllifin “fonetik itələmə qanunu” adlandırdığı hadisədir. Bildiyimiz kimi türk dillərində samitlərin uyuşması qanunu, yəni sözə sözün bitdiyi samitin cinsinə uyğun samitlə başlayan şəkilçi artırılması qanunu mövcuddur. Prof. Ə.Rəcəbli göytürk dilində buna əks tipli hadisə olduğunu, yəni cingiltili samitlə bitən sözə kar samitli şəkilçi və kar samitlə bitən sözə cingiltili samitlə başlayan şəkilçi artırılması hadisəsi olduğunu aşkarlamış və bunu fonetik itələmə qanunu adlandırmışdır. Kitabda göytürk (Orxon-Yenisey) işarələrinin (hərflərinin) oxunuşuna xüsusi diqqət yetirilir, göytürk mənbələrinin orfoqrafiyası qaydaları izah edilir, göytürk dilinin fonologiyası araşdırılır, səslər səciyyələndirilir.

dirilir, fonetik qanunlar və hadisələr izah edilir. Kitab ölü və müasir türk dilləri haqqında yazılmış mükəmməl bir əsərdir.

Alimin “Sosiolinqvistika” kitabı Azərbaycan dilçiliyində sosiolinqvistika məsələlərinə həsr edilmiş ilk və sanballı əsərdir. Sosiolinqvistika dilçilik və sosioloji metodların üzvi birləşməsinə əsaslanan fənlərarası elm sahəsidir. “Sosiolinqvistikanın mahiyyəti dilin fəaliyyəti və inkişafı prosesində linqvistik və sosial olanın qarşılıqlı münasibət və əlaqələrini, bir dilin başqa dillərlə qarşılıqlı əlaqələrini müəyyənləşdirməkdir” (33, 496).

Bir elm kimi sosiolinqvistika XX əsrin 60-cı illərində inkişafa başlamışdır. Hələ indinin özündə də bu elm sahəsi tam inkişaf etməmişdir. Sosiolinqvistikanın predmeti, dil və sosial hadisələr arasındakı əlaqələrin təbiəti, sosiolinqvistikanın məfhumlar aparatı və s. kimi məsələlər hələ də mübahisəlidir. Hələ 1967-ci ildə U.Brayt yazırdı ki, sosiolinqvistika coşğun inkişaf dövrü keçirir, lakin bununla yanaşı, o hələ körpəlik yaşından çıxmamışdır (33, 3).

Dünyanın bir sıra ölkələrində sosiolinqvistik araşdırmalar aparılmasına baxmayaraq müxtəlif ölkələrin alimləri müxtəlif sosiolinqvistik problemləri araşdırmışlar. Bəzi alimləri daha çox çoxdillilik və ya ikidillik, dil quruculuğu və dil siyasəti maraqlandırdığı halda, bir sıra qərb alimlərini isə dilin sosial strategiyası ilə əlaqədar olan məsələlər, milli ədəbi dillərin formalaşması, təşəkkülü maraqlandırmışdır.

Azərbaycan dilçiliyində dilçiliklə sosioloji məsələlərin əlaqəli şəkildə öyrənilməsi sahəsində Ə.Rəcəblinin xidməti böyükdür. Ə.Rəcəblinin “Sosiolinqvistika” əsəri 2004-cü ildə nəşr edilmişdir. Ə.Rəcəbli “Sosiolinqvistika” kitabında Azərbaycanda son zamanlar bir neçə nəzəri əsər yazılmasına baxmayaraq hələ də dilin nəzəri məsələlərinin az öyrənildiyini, dilin sosioloji məsələlərinin hələ də öyrənilmədiyini qeyd edir. Müəllifin özünün də qeyd etdiyi kimi, əsərdə sosiolinqvistikanın bütün problemləri əhatə edilməmişdir. Lakin Azərbaycan dilçiliyində sosiolinqvistika sahəsində yazılmış ilk əsər kimi bu

əsər çox yüksək qiymətləndirilməlidir. Ə.Rəcəblinin “Sosiolinqvistika” əsəri 11 fəsildən ibarətdir.

Kitabda dil variasiyaları problemləri, sosiolinqvistikanın məqsədi, sosiolinqvistikanın banisi sayılan F. dö Sössürün dilçilik təlimi, sosiolinqvistikanın metodoloji əsasları, sosiolinqvistikanın nəzəriyyəsi və bəzi problemləri, elmlər sistemində sosiolinqvistikanın yeri, sosiolinqvistikanın əsas sahələri, dilin daxili strukturunun təşəkkülü və inkişaf proseslərinin sosial mahiyyəti, nitqin sosiolinqvistik aspekti, dilin sosial və funksional diferensiallaşmasında sosial münasibətlər, dildə variasiyaların təsviri və dilin müxtəlif funksional modelləri, sosiolinqvistikanın prinsip və metodları araşdırılır.

XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində dilçiliyin xeyli irəlilədiyi, bütün əsas Avropa dillərinin araşdırmaya cəlb edildiyi, hind-Avropa müqayisəli dilçiliyinin yarandığı bir dövrdə dilçiliyin qarşısında yeni bir problem dururdu: dil nəzəriyyəsinin – nəzəri dilçiliyin yaradılması. Həmin dövrdə dilçilik sahəsində qazanılan uğurlar əsasında dilin və onun tarixinin, dünya dillərinin müxtəlifliyinin, dilin inkişafının fəlsəfi qanunlarının öyrənilməsi vacib məsələlərdən biri idi. Nəzəri dilçiliyin yaradılması Vilhelm fon Humboldtun adı ilə bağlıdır. Dilçilik tarixində ilk dəfə məhz V.fon Humboldt dilin sistem səciyyəsinə göstərmişdir.

Dilin mahiyyəti, təkamülü, forması, dil işarələrinin təbiəti, dillə təfəkkürün əlaqəsi, təfəkkürün formalaşmasında dilin rolu, dil antinomiaları, dillərin tipoloji bölgüsü, dil və mədəniyyətin əlaqəsi və s. kimi dilçilik problemlərini Humboldt əsərlərində özünəməxsus şəkildə həll etməyə çalışmışdır. Humboldtun özündən əvvəlki dilçilərdən fərqli olaraq öz tədqiqatlarını elmi əsaslar üzərində qurması, nəzəri görüşlərini müqayisəli-tarixi metod baxımından ümumiləşdirməsi onu nəzəri dilçiliyin banisi hesab etməyə əsas verir. O, elə ilk əsərlərindən dilçiliyin ümumi vəzifələrinin fəlsəfə ilə əlaqəsini müəyyənləşdirməyə çalışırdı. Humboldt bu məqsədini “Yava adasındakı kavi dili haqqında” əsərinin girişində olan “Bəşər dilləri quruluşunun müxtəlifliyi və

bunun bəşəriyyətin mənəvi inkişafına təsiri haqqında” adlı əsərində həyata keçirdi. Humboldtun dediyi kimi əsərin əsas məqsədi dillərin quruluş müxtəlifliyini insan mənəviyyəti inkişafının zəruri əsası kimi göstərmək və dillərin bu inkişafa təsirini aydınlaşdırmaq idi (28, 9).

Ə.Rəcəblinin “Vilhelm fon Humboldt – ümumi dilçiliyin banisi kimi” əsəri 2004-cü ildə nəşr edilmişdir. Kitab XIX yüzilliyin görkəmli dilçisi V.fon Humboldtun dilçilik görüşlərinin təhlilinə həsr edilmişdir. Əsərdə böyük dilçinin nəzəri (ümumi) dilçilik sahəsində yazdığı əsərlər araşdırılır. Kitabın giriş hissəsində müəllif V.fon Humboldtun dilçilik elmi tarixində ilk dəfə olaraq vahid linqvistik sistem yaratması, onun öz mülahizələrini fəlsəfi baxımdan irəli sürməsi haqqında məlumat vermişdir. Müəllif əsərdə Humboldtun həyat və yaradıcılığı, V. fon Humboldtun dilçilik konsepsiyasının fəlsəfi əsasları, dilin mahiyyəti, dilin mənşəyi, dilin təkamülü, dilin forması, dil işarəsi, dil sistemi, dil və təfəkkür, dilin antinomiyaları, dillərin tipologiyası, Humboldt yaradıcılığının əhəmiyyəti başlıqları altında Humboldtun dilçilik haqqındakı görüşlərini şərh etmişdir.

Vilhelm fon Humboldta daha çox Kantın fəlsəfi görüşləri təsir göstəmişdir. Ə.Rəcəbli əsərdə “V.fon Humboldtun dilçilik konsepsiyasının fəlsəfi əsasları” başlığı altında Humboldtun dilin təbiətini, mənşəyini izah etmək məsədilə ruh, ruhi başlanğıc, mənəvi qüvvə haqqında məsələni nəzərdən keçirərkən Kant fəlsəfəsinin təsiri altında olduğunu qeyd edir. Humboldtun dilçilik konsepsiyasının əsasını “xalqın ruhu” və onun dilinin eyniliyi haqqındakı təlim təşkil edir. O yazırdı ki, xalqın dili onun ruhudur və xalqın ruhu onun dilidir (28, 13).

“Dilin mahiyyəti” adlanan ikinci başlıq altında isə Ə.Rəcəbli dilin mahiyyətini müəyyənləşdirərkən Humboldtun fikirlərinin ziddiyyətli olduğunu qeyd edir. Humboldt, bir tərəfdən, dili insanların ağılında mövcud olan ideal bir şey hesab edir, digər tərəfdən isə dili ictimai hadisə kimi qeyd edir və deyir ki, dil həqiqətdə yalnız cəmiyyətdə inkişaf edir (28, 21). Humboldt dili həmişə xalq ruhu ilə əlaqədə götürür və “xalq ruhu”nu dillərin

müxtəlifliyinin səbəbi hesab edir. Humboldtun əsərində sistem termininə tez-tez rast gəlirik, lakin bu termin əsərdə dilin strukturuna aid edilmir. Bu hissədə həmçinin Humboldtun dilin işarə nəzəriyyəsi haqqında da fikirlər verilmişdir. Humboldt dili məfhumun işarəsi hesab edir. O, dili işarə kimi götürməyin müəyyən həddə qədər mümkün olduğunu hesab edir. Humboldt belə hesab edir ki, söz əşyaların və məfhumların yerinə istifadə olunduqda işarədir. Qurulma üsuluna və hərəkətinə görə isə xüsusi, müstəqil varlıqdır. Dillə nitqin fərqləndirilməsi məsələsini nəzəri cəhətdən ilk dəfə Humboldt əsaslandırmışdır. Nitq fərdidir, təkraredilməz və orijinaldır, dil isə nitqdən fərqli olaraq, ümumidir və özünün “xüsusi qanunları” olan sistemdir (28, 26). Onun fikrincə, bütün adamlar sanki bir dildə danışır, amma eyni zamanda onların hərəsinin öz dili var.

“Dilin mənşəyi” adlı bölmədə Ə.Rəcəbli Humboldtun dilin mənşəyi haqqındakı fikirlərini ümumiləşdirmiş və burada da problemə ikili baxışın olduğunu qeyd etmişdir. Humboldt bu məsələni araşdırarkən iki fikir söyləyir: 1. Dil yaradıcılıq deyil. 2. Dil yaradıcılıqdır. Humboldt, bir tərəfdən, qeyd edir ki, dilin yaranması insanın mənşəyi ilə əlaqədardır. İnsan yalnız dilin sayəsində insandır. Dil insandan yaranmışdır. Dili icad etmək mümkün olmadığına görə Humboldt onu bəşəriyyətin şüurlu yaradıcılığı hesab etməyin də düzgün olmadığını göstərirdi. Humboldt dilin əşyaları işarə etməsini və kommunikativ funksiyanı yerinə yetirməsini onun əsas vəzifəsi hesab edir. Humboldtun nəzəriyyəsinin metodoloji əsasını idealist fəlsəfə təşkil edir. Bu fəlsəfi nəzəriyyəyə görə dil fəaliyyət məhsulu deyil, xalq işi deyil, hədiyyədir (28, 27).

Prof. Ə.Rəcəbli kitabda qeyd edir ki, Humboldt dilin forması dedikdə dilin həm fərdi, həm də ictimai təhkim edilmiş ifadəsini, qrammatik ifadə vasitələri, fonetika və leksika daxil olmaqla bütün dili nəzərdə tutur. Dilin forması həmin dildən istifadə edən xalqın dünyagörüşünün ifadə formasını təyin etdiyi üçün, habelə bir dili başqa dildən fərqləndirməyə imkan verdiyi üçün onun öyrənilməsini vacib sayır (28, 54).

Ə.Rəcəbli bu kitabda hələ Sössürə qədər dilin işarə olması və sistem təşkil etməsi haqqında fikir söyləndiyini göstərmək üçün Humboldtun bu mövzuda söylədiyi fikirləri geniş şəkildə nəzərdən keçirmişdir. Müəllif qeyd edir ki, dil işarəsi haqqında təlim F.dö Sössürün adı ilə bağlı olsa da, hələ Sössürdən 80 il əvvəl Humboldt bu haqda öz fikirlərini irəli sürmüş, dilin işarə nəzəriyyəsini yaratmışdır. Bunları nəzərə almamaq ədalətsizlikdir. Professor onu da qeyd edir ki, dilçilik ədəbiyyatında dilin sistemliliyi haqqında nəzəriyyənin işlənilib hazırlanması F. dö Sössürün adı ilə bağlansa da, V. fon Humboldt dilin sistem səciyyəsinə göstərən ilk dilçilərdəndir. V. fon Humboldt dildə hər bir ayrıca ünsürün bütövün bir hissəsi kimi təzahür etdiyini, dilin özünün çoxlu ünsürlərdən ibarət olduğunu deyir. Dilin sistem olması nəzərə alınmasa, onda onun bir çox məqamları öyrənilməmiş qalar. Prof. Ə.Rəcəbli V. fon Humboldtun konsepsiyasında aşağıdakı antinomiyaların olduğunu göstərir: 1. dilin fəaliyyət və məhsul olması antinomiyası; 2. ideal və əşyavi olanın antinomiyası; 3. dil və nitq antinomiyası; 4. anlama və anlamama antinomiyası; 5. dildə obyektiv və subyektiv olanın antinomiyası; 6. dildə kollektiv və fərdi olanın antinomiyası; 7. dildə bütöv və vahidin antinomiyası; 8. dildə zərurət və azadlıq antinomiyası; 9. dildə sabitlik və hərəkət antinomiyası; 10. dildə işarənin ixtiyariliyi və ünsürlərin motivləşdirilməsi antinomiyası; 11. dildə sonsuzluq və qapalılıq antinomiyası; 12. dil və təfəkkür antinomiyası. V. fon Humboldtun bu antinomiyaları dilin mürəkkəb təbiətə malik olduğunu, ona müxtəlif baxımlardan yanaşmağın zəruriliyini göstərir.

Ə.Rəcəblinin “Qədim türk yazısı abidələrinin dili” (Bakı 2006) kitabı göytürk və qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış kitabələrin araşdırılmasına həsr olunur. Kitabda göytürk və qədim uyğur əlifbasının öyrənilməsinin tarixi, həmin dillərin fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik quruluşu araşdırılır. Kitabın ön sözündə müəllif qeyd edir ki, qədim türk yazısı abidələrinin dili dedikdə göytürk (Orxon-Yenisey) və qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış mətnləri, türk dillərinin ən qədim dövründən 1069-cu

ilə dək qədim uyğur əlifbası ilə əlyazması olan “Kutadğu bilig” əsərində dək olan mətnlərin dilini nəzərdə tutur. Müəllif hətta Mahmud Kaşğarlının “Divani Lügət-it-türk” əsərini də ərəb əlifbası ilə yazıldığı üçün qədim türk yazısı abidəsi hesab etmir (30, 4). Kitab 9 fəsildən və Fonetika, Morfologiya və Sintaksis adlı 3 hissədən ibarətdir. I fəsil qədim türk abidələrinin – Göytürk, Orxon, Yenisey, Şərqi Türkünstan, Orta Asiya, uyğur yazısı abidələrinin öyrənilməsinə həsr olunur. “Fonetika” adlı I hissədə qrafika və fonologiya məsələləri tədqiq olunur. “Qrafika” adlı fəsildə göytürk əlifbası, onun mənşəyi, sait və samit səslərin işarələri, qədim uyğur əlifbası haqqında, fonologiya fəslində isə fonem, ahəng qanunu, sait və samit səslər, intonasiya, heca, vurğu haqqında məlumat verilir. “Leksika” adlı ikinci hissə leksikologiya, semasiologiya və sös yaradıcılığı məsələlərinə həsr olunub. Burada qədim türk yazısı abidələrinin dilinin lügət tərkibi, omonimlər, sinonimlər, antonimlər, frazeologizmlər, tabu və evfemizmlər, həmçinin müxtəlif yollarla söz yaradıcılığı məsələləri tədqiq olunur. “Morfologiya” adlı üçüncü hissədə isə “Adlar” fəslində isim, sifət, say və əvəzlilər, “Feil” fəslində feilin kateqoriyaları, məna növləri, zaman və şəxsə görə dəyişməsi və s., “Zərf və digər nitq hissələri” fəslində isə zərf və köməkçi nitq hissələri, təqlidi və predikativ sözlər tədqiq olunur.

Müəllif “Feil” adlı fəsildə feilin bacarıq aspekti dedikdə qədim türk yazılı abidələrinin dilində hərəkətin mümkünlüyü və qeyri-mümkünlüyü kateqoriyasını nəzərdə tutur. Müasir Azərbaycan dilində isə feilin bacarıq aspekti *bilmək* feili ilə ifadə olunur. Qədim türk dillərində bu kateqoriya analitik yolla – iki feilin birləşməsi yolu ilə ifadə olunur (30, 508).

Professor “Sual aspekti” adlı mövzuda isə qədim türk abidələrinin dilində sual aspektinin necə yaranmasını, həmçinin bəzi müasir türk dillərində bu formanın qorunub saxlandığını göstərir. Müəllif qeyd edir ki, abidələrin dilində feillərdə sual aspekti yaratmaq üçün onların sonuna ümumtürk -mı, -mi, -mu, -mü sual ədatı artırılır. Bu ədat müxtəlif fonetik tərkibdə müasir

türk dillərində də mühafizə olunur. Müasir türk dillərindən fərqli olaraq, abidələrin dilində bu ədat -mu fonetik tərkibində mətnlərdə bir dəfə işlənir, həm də leksik mənalı feillərin yox, ismin sonuna əlavə edilir. *Kağan mu kısıyım, - tidim* (T 5) «Xaqanımı seçək, - dedim». Bundan başqa müəllif qədim türk dillərində sual aspektini yaratmaq üçün prepozision (sözdən əvvəl gələn) azu «məgər» ədatından və postpozision (sözdən sonra gələn) - ğu və -gü ədatlarından istifadə olunduğunu qeyd edir (30, 508-509).

“Feil” fəslində Ə.Rəcəbli feilin məna növləri, onların sayı, adları haqqındakı fikrin türkoloji ədəbiyyatda mübahisəli olduğunu qeyd edir. Ə.Rəcəbli feilin məna növlərini leksik-qrammatik kateqoriyaya aid edir və elə buna görə də feilin məna növünü təyin edərkən morfoloji və semantik əlamətləri yanaşı götürməyi vacib sayır. Müəllif qədim türk yazısı abidələrinin dilində feilin aşağıdakı məna növləri haqqında məlumat vermişdir: keçər növ, keçməz növ, məchul növ, qayıdış növ, qarşılıqlı növ, birgəlik növ, icbar növ, təhrik növ və şəxssiz növ (30, 515).

Kitabın ikinci hissəsi sintaksis, mətnlər və lüğətlərə həsr olunub. “Sintaksis” adlı hissədə sintaktik əlaqələr, söz birləşmələri və cümlə, “Mətnlər. Lüğətlər” adlı hissədə isə Ongin, Kül tigin, Bilgə xaqan, Tonyukuk, Falnamə və bir sıra digər abidələrdən mətnlər verilmiş və onların üzərində araşdırmalar aparılmışdır.

Ə.Rəcəblinin 2010-cu ildə “Tipoloji dilçilik” kitabı nəşr olunmuşdur. Kitabda dillərin tipoloji bölgüsünün tarixi, qrammatik quruluşunun tipləri araşdırılmışdır. Ə.Rəcəbli kitabda dillərin tipoloji təsnifi ilə bağlı dilçilərin təsnifatını vermiş, dillərin tipoloji təsnifinə yeni baxımdan yanaşmış, bu barədə fərqli fikirlər söyləmişdir.

Müasir dilçilikdə “səviyyə” termini geniş şəkildə istifadə olunur. Nitqin törəməsinin dörd səviyyəsi - əsaslandırma, semantik, qrammatik və fonetik səviyyələr; dil və nitq səviyyələri; sistem və norma səviyyələri; struktur və substansiya

səviyyələri; işarələr və qeyri-ışarələr səviyyələrinin qarşılaşdırılması; dil işarələri sistemi daxilində müxtəlif işarə strukturlarının, məsələn, müstəqim tərtibçilər səviyyəsi, transformasion səviyyə və s. qarşılaşdırılması nəticəsində “səviyyə” termini öz spesifik məzmununu itirmişdir (22, 3).

Dilin səviyyələrə bölünməsi XX yüzillikdə dilçilik elminin tədqiqat obyektinin dəqiqləşdirilməsi nəticəsində yarandı. Dilin səviyyələri dilçilikdə sistem şəkildə öyrənilməyə başlandı.

Amerika struktur dilçiliyində fonoloji tədqiqatlar dilin ümumi səviyyə təhlili nəzəriyyəsi əsasında aparılır (21, 5).

Azərbaycan dilçiliyində dil strukturunun səviyyələri haqqında A.Axundovun “Ümumi dilçilik”, A.Qurbanovun “Ümumi dilçilik” kitablarında, həmçinin Ə.Rəcəblinin “Dilçilik metodları”, “Nəzəri dilçilik”, “Struktur dilçilik” kitablarında məlumat verilir. “Nəzəri dilçilik” əsərində dil səviyyələri əsas və aralıq səviyyələrə bölünür. Əsas səviyyələrə fonoloji, morfoloji, sintaksis və leksik-semantik səviyyələr, aralıq səviyyələrə isə morfonoloji, söz yaradıcılığı və frazeologiya səviyyələri aid edilir. Ə.Rəcəbli “Nəzəri dilçilik” əsərində qeyd etmişdir ki, gələcəkdə dilin daxili quruluşu haqqında ayrıca əsər yazmağı nəzərdə tutduğuna görə bu əsərdə dil səviyyələri dil sisteminin hissələri baxımından nəzərdən keçirilmişdir (32, 210).

“Nəzəri dilçilik” kitabında qeyd olunduğu kimi, müəyyən tarixi dövrlərdə dilin bu və ya digər sahəsinin araşdırılmasına daha çox diqqət yetirilmiş, dilin səviyyələri bir-birindən təcrid edilmiş şəkildə öyrənilmişdir (32, 209).

Ə.Rəcəblinin 2015-ci ildə nəşr olunmuş “Dil strukturunun səviyyələri” kitabında dil səviyyələri araşdırılmışdır. Müəllif qeyd edir ki, “Əgər bu və ya digər səviyyəni ayırmaq üçün ona aid olan vahidlərin ümumi spesifik keyfiyyətlərini zəruri şərt hesab etsək, habelə dilin hər səviyyə üçün səciyyəvi olan şəkildə qurulduğunu nəzərə alsaq, onda dilin iki strukturlaşmış səviyyələrdən təşkil olunduğunu qəbul etməliyik; vahidli səviyyələr və vahidsiz səviyyələr” (22, 12). Kitabda dilin səviyyələri və onların vahidləri araşdırılmışdır. Müəllif bəzi

dilçilərin “dilin hər səviyyəsinin öz vahidi olmalıdır” fikrinə münasibətini bildirərək qeyd etmişdir ki, “onda sözyaradıcılığı və morfologiyanın iki müxtəlif səviyyə olduğunu sübut etmək üçün əvvəlcə onların eyni bir vahidə - morfemə yox, iki müxtəlif morfemə malik olduğunu sübut etmək lazımdır. Lakin məlum oluğu kimi hər iki səviyyənin – sözyaradıcılığın da, morfologiyanın da vahidi morfemdir” (22, 19). Daha sonra müəllif müxtəlif dilçilərin buna münasibətini göstərmişdir. Dilçilər arasında hər səviyyənin öz vahidinin olmasına müxtəlif münasibətlərin olduğunu qeyd etmişdir.

II FƏSİL

PROF. Ə. RƏCƏBLİ YARADICILIĞINDA DİLÇİLİK TARİXİ MƏSƏLƏLƏRİ

2.1. Prof. Ə. Rəcəbli dilçilik təlimləri haqqında

Həç bir elmi həmin elmin tarixini öyrənmədən, həmin elmin köhnə biliklərinə əsaslanıb, onları təkmilləşdirib, səhvlərindən nəticə çıxarıb onları aradan qaldırmadan öyrənmək olmaz. “Elmin tarixi inkişafının da iki tərəfi var: 1) əvvəlki biliklərin ululardan sonrakı nəsillərə keçməsi və 2) elmin əməksevər və istedadlı nümayəndələri tərəfindən bu biliklərin genişlənməsi və təkmilləşməsi. Incəsənətdə irəliyə atılan hər bir addım ixtira ilə yadda qalır, elmdə irəliyə atılan hər bir addım isə kəşfdir” (8, 34).

Dilçilik elminin tarixinin öyrənilməsi tədqiqatçıların bu elm sahəsində əldə etdikləri nailiyyətləri genişləndirmək, həmçinin səhvləri aradan qaldırmaq, dilçilik elmi ilə bağlı irəli sürülən fikir, fərziyyə və nəzəriyyələri tədqiq etmək üçün vacibdir. Habelə bu elmin tarixinin öyrənilməsi müasir dövr üçün də əhəmiyyətlidir.

Dilçilik tarixi, dilin mənşəyi ilə bağlı fikirlərə müxtəlif dilçilərin əsərlərində rast gəlmək olar. Buna misal olaraq, N. Məmmədovun “Dilçiliyin əsasları” (1961), A. Axundovun “Ümumi dilçilik” (1979, 2006), N. Məmmədov və A. Axundovun “Dilçiliyə giriş” (1980), A. Qurbanovun “Ümumi dilçilik” (1989, 1993, 2004, 2011), A. Babayevin “Dilçiliyə giriş” (1992, 2012) və s. əsərləri göstərmək olar.

Azərbaycan dilçiliyində dilçilik tarixi və dil nəzəriyyəsi ilə bağlı əsər kimi Ağamusa Axundovun 1979-cu ildə nəşr olunmuş “Ümumi dilçilik” kitabında dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və

metodları ilə bağlı yığcam məlumat verilir. Müəllif kitabın birinci bölməsini dilçilik tarixinə, ikinci bölməsini dilin nəzəri məsələlərinə, üçüncü bölməni isə dilin tədqiqi metodlarına həsr etmişdir. Birinci bölmədə dilçiliyin ən qədim dövrlərdə yaranmasından XX əsrə qədərki inkişaf dövrü, Sovet dilçiliyi, Azərbaycan SSR-də dilçilik və onun istiqamətləri, bu dövrlərdə yaranan dilçilik məktəbləri, bu məktəblərin nümayəndələri haqqında qısa məlumat verilir. Dilçilik tarixində baş verən bir sıra hadisələr, dilçilik məktəb və cərəyanları, bu məktəblərin nümayəndələri, həmçinin dilçilikdə irəli sürülən fərziyyələr, nəzəriyyələr burada əks olunmamışdır. Bu hissədə dilçilik tarixinə aid verilən faktlar isə dərin təhlil olunmamışdır. İkinci bölmədə isə dilin nəzəri məsələləri – dilin mahiyyəti, vəzifələri, dil və nitq, dil və təfəkkürün əlaqəsi, dilin işarəvi təbiəti, dilin ictimai məsələləri – dil və cəmiyyət, dilin sosial diferensiallaşması, dilin inkişafının cəmiyyətlə bağlılığı, dilin tarixi, dil və mədəniyyətin əlaqəsi və s. məsələlər, həmçinin dilin daxili quruluşu – sistem və quruluş anlayışları, fonologiya, qrammatika, söz yaradıcılığı, leksika, frazeologiya məsələlərinə, linqvistik tipologiya problemlərinə toxunulmuşdur. Üçüncü bölmədə metod və metodologiya anlayışı, dilin öyrənilməsi üsulları, dilin zahiri və daxili əlamətlərinin öyrənilməsi üsulları, dilin tədqiqində istifadə olunan riyazi, məntiqi və statistik üsullar, ehtimal nəzəriyyəsi ilə dilçiliyin əlaqəsi, dilin öyrənilməsində müqayisəli metodun əhəmiyyəti, qohum olan və qohum olmayan dillərin öyrənilməsində müqayisəli metodun rolu, dilçilik coğrafiyası metodu haqqında məlumat verilir. Qeyd etmək lazımdır ki, kitabın üçüncü hissəsi digər hissələrə nisbətən daha mükəmməl işlənib. Burada dilin tədqiq metodları və tədqiqat üsulları geniş şəkildə araşdırılmış, dilin quruluşundan danışarkən müəllif dilin sistemi və quruluşu anlayışlarını geniş şərh etmiş, linqvistik tipologiya məsələlərinə də xeyli aydınlıq gətirmişdir.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bütün bu məlumatlar çox qısa şəkildə verilmişdir. Azərbaycan dilçiliyində yuxarıda qeyd

olunan məsələlərlə bağlı ilk şərh A.Qurbanovun “Dilçiliyin metodları” (1978) kitabında verilmişdir.

Afat Qurbanovun “Ümumi dilçilik” kitabının I cildi 16 fəsildən ibarətdir. Burada da dilçiliyin tarixi, mövzusu, nəzəri əsasları, dilçilik elminin yaranması və inkişafı, dilçiliyin inkişaf tarixinin dövrləşdirilməsi, qədim dövrdə dilçiliyin inkişafı, dilçilikdə müxtəlif cərəyan və məktəblər, bu məktəblərin nümayəndələri, dilçiliyin mövqeyi, başqa elmlərlə əlaqəsi, dilçiliyin şöbələri, dilin mənşəyi, dil sistemi, əlifba problemi məsələləri haqqında məlumat verilir. Bu əsəri onun ümumi dilçilik sahəsindəki fəaliyyətinin yekunu hesab etmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, ilk dəfə məhz A.Qurbanov Azərbaycan dilçiliyində dil nəzəriyyəsinin bir sıra məsələlərinə toxunmuş, dilçilik tarixini sistemli şəkildə şərh edən əsər yazmışdır.

Amma Azərbaycanda nəzəri dilçiliyin inkişaf etməsində xüsusi yeri olan alimlərdən biri, bəlkə də birincisi Ə.Rəcəblidir. Çünki onun dilçilik tarixi, dilçilik nəzəriyyəsi ilə bağlı əsərləri Azərbaycanda dilçiliyin öyrənilməsi ilə bağlı ən qiymətli və əvəzedilməz əsərlərdir.

Ə.Rəcəbli dil nəzəriyyəsi ilə bağlı ciddi araşdırmalar aparmışdır. 1988-ci ildə onun “Dilçilik tarixi” kitabı nəşr olunmuşdur. Kitabda dünya dilçilik elminin tarixi bizim eradan əvvəl dördüncü minilliyin sonlarından dövrümüzə kimi izlənilir. Kitabın əvvəlində müəllif Azərbaycan dilində dilçiliyin tarixi ilə bağlı A.Qurbanovun “Dilçiliyin tarixi” (Bakı: 1976) kitabçasında və A.Axundovun “Ümumi dilçilik” (Bakı: 1979) dərsliyində qısa məlumatlar olduğunu və bu mövzuda heç bir əsər olmadığını qeyd edir. Müəllif dilçiliyin yaranması, mərhələləri, tarixi, müxtəlif məktəb və cərəyanların yaranması və s. dilçilik problemləri ilə bağlı dərslilər olmadığından bu boşluğu aradan qaldırmaq üçün kitabın dilçilik problemləri, dilçiliyin yaranması, inkişafı ilə bağlı təsəvvür yaratmaq məqsədi daşdığını vurğulayır. “Dilçilik tarixi” kitabında dilçilik qədim dövrlərdən başlayaraq sovet dilçiliyinə qədər izlənilir. Kitabda dilçiliyin yaranması, qədim hind, Çin, Yunan, Roma, orta əsrlər Avropa dilçiliyi, ərəb

dilçiliyi, İntibah dövrü dilçiliyi, dilin fəlsəfi problemləri, dilin mənşəyi ilə bağlı nəzəriyyələr, dilə tarixi və müqayisəli baxışın yaranması, müqayisəli-tarixi metodun kəşfi, dillərin qohumluğunu sübut etmə prinsiplərinə baxışın müxtəlifliyi, Humboldtun şəxsində ümumi dilçiliyin yaranması, dilçilikdə müxtəlif cərəyanlar, məktəblər, habelə sovet və Azərbaycan sovet dilçiliyinin müasir inkişaf səviyyəsi və s. məsələlər əhatə olunmuşdur. Kitabda bütün bu məsələlər 13 fəsildə verilmişdir. Kitabın giriş hissəsində müəllif dilçilik tarixinin dövrləşdirməsinə aid A.Qurbanovun, V.İ.Koduxovun, Y.V.Loyanın, T.A.Amirova, B.A.Olxovikov və Y.V.Rojdestvenskinin fərqli baxışlarını vermiş və sonuncu bölgünün daha müfəssəl olduğunu qeyd etmişdir.

Ə.Rəcəbli “Dilçilik tarixi” kitabında dövrləşdirməni belə vermişdir: qədim dövr dilçiliyi, orta əsrlərdə dilçilik, intibah dövrü və XVII-XVIII əsrlər dilçiliyi, XIX əsr dilçiliyi, XX əsrdə müxtəlif dilçilik məktəb və cərəyanlarının yaranması dövrü, müasir dilçilik, sovet dilçiliyi.

Müəllif kitabın əvvəlində qeyd edir ki, dilçiliyin inkişafını xronoloji ardıcılıqla təqdim etsə də, bəzi yerlərdə bu ardıcılığı pozmuşdur. Bunun səbəbi isə xronoloji baxımdan daha sonra yaranmış bir dilçilik məktəbi və ya cərəyanının nümayəndələrinin xronoloji baxımdan əvvəl fəaliyyətə başlamış başqa bir dilçilik məktəb və ya cərəyanının nümayəndələrindən əvvəl yaradıcılıqla məşğul olmalarıdır. Kitabda elə dilçilər var ki, müəllif onların fəaliyyətini bir neçə fəsildə vermişdir. Bunun səbəbi isə onların dilçiliyin bir neçə sahəsində fəaliyyət göstərmələri olmuşdur. Belə dilçilərə A.Şlayxer və B.İ.Buslayevi nümunə göstərmək olar (24, 4).

Kitabın sonuncu XIII fəslə Azərbaycan sovet dilçiliyinə həsr olunmuşdur.

Ə.Rəcəblinin “Dilçilik tarixi” kitabı 2006-cı ildə daha geniş, əhatəli və təkmilləşdirilmiş formada 2 cildə yenidən nəşr olunmuşdur. Kitabın 2006-cı il nəşri 16 fəsildən ibarətdir. Kitabın yeni nəşrində bəzi yeniliklər əlavə olunmuş, bəzi fəsillər yenidən işlənərək daha da genişləndirilmişdir. Kitabın 1988-ci il

nəşrində müəllif Humboldt haqqında “Dilin fəlsəfəsi” fəslində bir mövzu kimi vermiş, yeni nəşrin I cildində isə Humboldtla ayrıca fəsil həsr olunmuşdur. Bu fəsildə Humboldtun həyat və yaradıcılığı, onun dilçilik tarixində rolu, dilin mənşəyi, mahiyyəti, təkamülü, forması, dil işarəsi, dil sistemi, dil və təfəkkür, dil antinomiyaları, dillərin tipologiyası ilə bağlı fikirləri, Humboldtun dilçilik tarixində əhəmiyyətli mövqeyi haqqında məlumat verilmişdir. Kitabın 1988-ci il nəşrində Ə.Rəcəbli Sössürün dilçilik nəzəriyyəsini “Sosioloji dilçilik” fəslində qısa şəkildə vermişdir. 2006-cı il nəşrinin I cildinin sonunda isə Ferdinand dö Sössürün dilçilik görüşləri, onun dilçilik tarixindəki rolu, Sössürün dilçilik konsepsiyalarının mənbələri və s. məsələlərlə bağlı fikirləri ayrıca bir fəsil kimi verilmişdir. Kitabın ikinci cildinə “Unudulmuş dillərin və yazıların açılması” fəslə əlavə olunmuşdur. Professor Ə.Rəcəbli bu fəsildə Misir heroqlifləri, mixi yazılar, hett heroqlif yazısı, krit-miken yazısı, qədim dövrün müxtəlif naməlum dillərinin şifraçması, İran heroqlif yazısı, Qafqaz Albaniyası yazısı, Göytürk yazısı, qədim uyğur yazısı və bu yazıların öyrənilməsi, tədqiqi haqqında geniş məlumat vermişdir. Yeni nəşrdə “Azərbaycan sovet dilçiliyi” fəslə əvəzinə “Azərbaycan dilçiliyi” fəslə əlavə olunmuş və bu fəsildə Azərbaycan dilçiliyinin yarandığı dövrdən müasir dövrdək keçdiyi inkişaf yolu ətraflı şəkildə verilmişdir.

Əbülfəz Rəcəbli Azərbaycanda dilçiliyi sahəsindəki boşluğu xeyli dərəcədə dolduran tədqiqatçılardan biridir. O, “Dilçilik tarixi” əsərində tarixin ən qədim dövrlərindən başlayaraq bu günə kimi keçdiyi yolu ümumiləşdirməyə çalışmışdır. Qədim dövr dilçiliyi hind dilçiliyini, yunan-Roma dilçiliyini, Çin dilçiliyini əhatə edir. Əbülfəz Rəcəbli də bu yolla getmiş, həm hind dilçiliyinin, həm yunan-Roma dilçiliyinin, həm də Çin dilçiliyinin əhatə dairəsini düzgün müəyyənləşdirmiş, əsərdə onları ətraflı şəkildə şərh etməyə çalışmışdır. Professor hind dilçiliyinin dünya dilçilik elminin inkişafına, həmçinin, Çin, Mesopotamiya, daha sonra ərəb dilçiliyinə təsirini, həmin ölkələrdə dilçiliyin formalaşmasında rolunu düzgün müəyyənləşdirmişdir. Həqiqət-

tən də dilçilik bir elm kimi Hindistanda formalaşmış və Avropa ölkələrində dilçilik elminin inkişafına güclü təsir göstərmişdir. Müəllif sonrakı dövrlərdə Avropa dilçiliyinin hind dilçiliyinin ənənələri əsasında formalaşdığını qeyd edir. O qeyd edir ki, hind dilçiliyinin Avropa dilçiliyinə təsirini Avropa dilçilərinin uzun müddət sanskrit dilini hind-Avropa dilləri üçün ulu dil kimi qəbul etmələrində görmək mümkündür (25, 19).

Dilçilik elminin filologiyanın tərkib hissəsi kimi götürülməsi İskəndəriyyə dilçiliyi ilə bağlıdır. Ə.Rəcəbli “Dilçilik tarixi” əsərində ərəb dilçiliyinə də ayrıca diqqət yetirmiş, ərəb dilçilik məktəblərini, onların əhatə dairəsini düzgün müəyyənləşdirmişdir. Ə.Rəcəbli qeyd edir ki, ərəb dilçiliyi həm hind, həm də yunan dilçiliyindən faydalandığına görə bəzən tədqiqatçılar onun orijinal mahiyyətini inkar edirlər. Lakin müəllif bunun düzgün olmadığını qeyd edir. “Ərəb dilçiləri özlərini ən yaxşı, istedadlı şagird kimi göstərmişlər. Onlar həm hind, həm də yunan dilçiliyinin rəşional toxumlarını mənimsəmiş və özünəməxsus spəsifik xüsusiyyətləri olan dilçilik məktəbi yaratmışlar” (25, 38). Müəllif hind və yunan dilçiliyi kimi ərəb dilçiliyinin də dilçilik elminin sonrakı inkişafında görkəmli xidmətləri olduğunu, ərəb dilçiliyinin ümumi dilçilik tarixində maraqlı səhifələrdən birini təşkil etdiyini qeyd edir.

Əbülfəz Rəcəblinin tədqiqatlarında intibah dövrü və XVII-XVIII əsrlər dilçiliyi geniş və əhatəli şəkildə öyrənilmişdir. İntibah dövrü dilçiliyinin əsas xüsusiyyətləri yeni milli ədəbi dillərin yaranması, milli qrammatikaların yazılması və dilçiliyin latın dilinin sşolastikasından qurtarması, bir çox dillərin öyrənilməsi, dilçiliyin əhatə dairəsinin genişlənməsi, izahlı lüğətlərin hazırlanması, dilçiliyin gələcək inkişafı üçün bazanın yaranması olmuşdur.

XVII-XVIII əsrlərdə dilçilik həm də nəzəri aspektdə inkişaf etməyə başlayır. Bu dövrdə dilçilik nəzəriyyəsində kəskin dönüş yaranır. XVII əsrdək yazılan qrammatikalar ya fəlsəfi, ya da təsviri xarakter daşıyırdısa, XVII əsrdən etibarən nəzəri qrammatikalar yaranmağa başlayır. İlk belə qrammatika 1660-cı

İldə Paris yaxınlığındakı Por-Royal monastrında çap olunmuş “Aydın və sadə dillə ifadə edilmiş nitq sənəti əsasları məzmunu daşıyan ümumi rasionel qrammatika, bütün dillər arasında ümumi olanların və əsas fərqlərin məntiqi əsasları, habelə, fransız dili haqqında yeni qeydlər” əsəridir. Əsərə qısaca olaraq yazıldığı yerin adına uyğun “Por-Royal qrammatikası” deyirlər. Rasionel qrammatika barədə Ə.Rəcəbli bu fikirdədir ki, rasionel qrammatika dilçiliyin inkişafında xüsusi bir mərhələ kimi götürülməlidir. “Por-Royal qrammatikası” dil nəzəriyyəsinin inkişafında yeni, tarixi dövr açdı, dilçiliyin müstəqil elm kimi formalaşmasına kömək etdi” (25, 60). “Por-Royal qrammatikası” ilə ümumi dilçiliyin əsası qoyulur. Prof. Ə.Rəcəbli “Por-Royal qrammatikası” əsərinin nəşr edilməsini kəsişən bütün sahələri – qrammatika, filologiya, lüğət və linqvoetnoqrafik fəaliyyət, məntiq, fəlsəfə sahələrini əhatə edən yeni dilçilik konsepsiyasının formalaşması kimi qiymətləndirir. “Bu qrammatikanın nəşri dünya dillərinin çoxcəhətliyində öz əksini tapan təbii dilin quruluşunu və fəaliyyətini elmi surətdə anlamağa bir təşəbbüs idi” (25, 55). Dilçilikdə belə bir fikir var ki, ümumi dilçiliyin tarixini bu əsərdən başlamaq lazımdır.

İntibah dövrünün əsas fəlsəfi cərəyanı olan rasionalizm və XVIII əsrdə meydana çıxan sensualizm cərəyanları və onların nümayəndələri haqqında da əsərdə məlumat verilmişdir. Ə.Rəcəbli rasionalizm fəlsəfəsinin yaranması ilə əlaqədar süni bəynəlxalq dil yaratmaq probleminə də toxunur. Əvvəllər bu problemin xalis fəlsəfi mahiyyət daşdığı, ümumi rasionel qrammatika yaratmaq ideyasına xidmət etdiyini, indi isə bu problemin xalis praktik əhəmiyyət daşdığı qeyd edir (25, 67).

XVIII əsrdə filosof və mütəfəkkirlər dilin mənşəyi məsələsi ilə də maraqlanırlar. Bu məsələ Jan Jak Russo, Deni Didro, İohan Qotfrid Herder, Qotfrid Vilhelm fonLeybnisin əsərlərində diqqət mərkəzində durur. Prof. Ə.Rəcəbli bu filosofların nəzəriyyələrini araşdırmışdır. Müəllif dilin mənşəyi haqqında Herderin fikri ilə razılaşıır. “Herder tamamilə haqlı olaraq yazırdı ki, dili Allah yaratmamışdır”. Professor dilin

təsadüfən yaranmadığını da qeyd edir. “Dilin yaranması hissini və insan şüurunun inkişafı gedişində baş vermiş qanunauyğun hadisədir. Qeyd etmək lazımdır ki, əvvəlcə konkret əşya və onların əlamətlərini göstərən sözlər yaranır, sonra isə ümumi anlayışlar, məfhumlar yaranır” (25, 71).

Professor Əbülfəz Rəcəbli dillərin müqayisəli tədqiqinin hələ XI əsrdə görkəmli türk dilçisi Qaşğarlı Mahmudun 1073-1074-cü illərdə türk dillərinin müqayisəli tədqiqinə həsr olunmuş “Divani lüğət-it-türk” əsəri ilə başladığını qeyd edir. Lakin bu əsər çap edilmədiyindən elm aləminin diqqətini cəlb etməmişdi. Sonrakı dövrlərdə dilçilərin qədim hind sanskrit dilini öyrənməsi müqayisəli qrammatikanın yaranması üçün zəmin yaratdı.

XIX əsr Ə.Rəcəblinin tədqiqatında ayrıca bir mərhələ kimi götürülür. Kitabda müqayisəli-tarixi metodun yaranması, onun baniləri, F.Bopp, R.Rask, Y.Qrimm haqqında fikirlər, XIX əsrin ortalarında Rusiyada müqayisəli-tarixi metodun inkişafı haqqında məlumat verilmiş, müqayisəli-tarixi metodun tədqiqat üsulları aydınlaşdırılmışdır. XIX əsrin ortalarında A. Şlayxerin, İ. Şmidtin və başqalarının simasında müqayisəli-tarixi dilçiliyin inkişafı tədqiq olunmuşdur. Həmçinin Rusiyada mövcud olan Moskva və Kazan dilçilik məktəblərinin müqayisəli-tarixi dilçiliklə bağlı cəhətləri müəyyənləşdirilmişdir. Eyni zamanda Ə.Rəcəbli müqayisəli-tarixi dilçiliyin görkəmli tədqiqatçısı olan A. Şlayxerin dilçilik görüşlərini aydınlaşdırmışdır.

Kitabda müəllifin görkəmli Amerika dilçisi U.D.Uitninin tədqiqatları haqqındakı fikirləri də maraqlıdır. Ə.Rəcəbli qeyd edir ki, dilçilik ədəbiyyatında dilin işarəvilik təbiətini F.dö Sössürün adı ilə bağlasalar da, dilin işarəviliyi tezisi Uitninin linqvistik nəzəriyyəsinin əsasını təşkil edir. Uitni sonralar əşya ilə onun adı arasındakı əlaqənin zərurət üzündən yox, şərti səciyyə daşması, yəni adın əşyaya ixtiyari və şərti verilməsi haqqındakı fikrini daha da inkişaf etdirir (25, 241). Ə.Rəcəbli Uitninin ümumdilçilik görüşlərini təhlil edərkən qeyd edir ki, onun ümumdilçilik sahəsindəki xidmətləri ədalətsiz surətdə unudulmuşdur. Müəllif burada Sössürün adı ilə bağlı olan bəzi

dilçilik məsələlərinin ondan əvvəl Uitni tərəfindən tədqiq edildiyini göstərmişdir. Əslində ümumdilçiliyin nümayəndəsi kimi Uitninin adı alman dilçisi V. Humboldt və İsveçrə dilçisi F.dö Sössürlə bir cərgədə çəkilməlidir.

Müəllif XIX əsr Amerika dilçisi Uilyam Duayt Uitninin dilçilik təlimini araşdırmış, V.Humboltdan sonra onun dilçilik görüşlərinin, dil haqqında yaratdığı nəzəriyyənin cızlaşdırıldığını vurğulamışdır. Dilçi qeyd etmişdir ki, Uitninin ümumdilçilik nəzəriyyəsi Humboldtun dilçilik görüşlərinin davamı olub, bir tərəfdən, Şlayxer və Müllerin naturalist görüşlərinə, digər tərəfdən, gənc qrammatiklərin atomizminə və empirizminə qarşı çevrilmişdir (25,240). Əbülfəz Rəcəbli Amerika dilçisinin öz əsərlərində “Dil fikrin bilavasitə məhsuludur” fikrinə münasibət bildirmişdir. “Son tədqiqatlar göstərir ki, dil fikrin yox, əksinə fikir dilin məhsuludur; dilə münasibətdə təfəkkür ilkin deyildir, əksinə, dil ilkin, təfəkkür isə törəmədir” (25, 243).

Əsərdə daha sonra gənc qrammatiklər məktəbi haqqında məlumat verilmişdir. Müəllif nə üçün dilçiliyin təxminən 50 il müddətində gənc qrammatiklərin hökmranlığı altında olduğunu aydınlaşdırmış, onların dilçiliyə gətirdiyi yeniliklərin mahiyyətini açıqlamışdır. Əbülfəz Rəcəbli dilçilikdə gənc qrammatiklər hərəkətini tarixi zərurət hesab edir. Müəllif eyni zamanda gənc qrammatiklərin səhv cəhətlərinin də üzərində dayanmış, XX əsrin əvvəllərində bir neçə dilçilik məktəbinin məhz bu mübahisə zəminində yarandığını qeyd etmişdir.

Müəllif qeyd edir ki, müqayisəli-tarixi dilçiliyin ikinci dövründə dillərin tədqiqinin müqayisəli-tarixi metodu dəqiqləşdirilir və dillərin səs quruluşunun inkişafının qanunauyğunluqları kəşf edilir. Burada gənc qrammatiklər məktəbinin yaranması, gənc qrammatiklərin səs qanunları haqqında təlimi, müqayisəli-tarixi dilçiliklə bağlı fikirləri, nöqsanları, habelə, onların dilçiliyin inkişafında rolu araşdırılmışdır. Müəllif gənc qrammatiklərin dilçilik elminin inkişafında böyük xidmətlərinin olması ilə yanaşı onların nöqsanlı cəhətlərinin olduğunu da qeyd edir. Onların topladıqları dil faktlarını nəzəri cəhətdən əsaslan-

dırmamaları, analogiya haqqında müddəalarının dəqiq olmaması kimi cəhətlər onları tənqid obyektinə çevirmişdir. Müəllif gənc qrammatiklərin dilçilik sahəsində gördükləri işlərin dilçilik elminin inkişafında böyük əhəmiyyəti olduğunu qeyd edir.

Müəllif müqayisəli-tarixi dilçiliyin gənc qrammatiklər dövrünün dilçiliyin tətbiqi sahələrinin inkişafında xüsusi rolu olduğunu və onların dil üzrə topladıqları materialların dilçiliyin yeni sahələrinin yaranmasına təkan verdiyini qeyd etmişdir. Professor onu da qeyd edir ki, gənc qrammatiklər elmə çoxlu yenilik gətirsələr də onların bəzi müddəaları, ümumi mövqeyi nöqsanlıdır. XIX əsrdə gənc qrammatiklərin bu nöqsanları dilçilər tərəfindən tənqid olunurdu.

Müəllif daha sonra XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində gənc qrammatiklərin nəzəri müddəalarını tənqid edən bir sıra məktəb və cərəyanları araşdırmış, bu məktəbin nümayəndələrinin dilçilik sahəsində gördükləri işləri tədqiq etmişdir.

Əbülfəz Rəcəbli “Dilçilik tarixi” əsərində F.dö Sössürün 1916-cı ildə nəşr olunmuş “Ümumi dilçilik kursu” adlı əsəri üzərində geniş dayanmış, Sössürün əsərinin dilçilik tarixindəki rolunu müəyyənləşdirməyə çalışmışdır. F.dö Sössürün “Ümumi dilçilik kursu” əsəri onun mühazirələri əsasında Ş.Balli və A.Seşə tərəfindən çap edilmişdir. Sössürün bu əsəri dilçiliyin inkişafında xüsusi rola malikdir. Əbülfəz Rəcəbli kitabın birinci cildinin X fəslini F.dö Sössürə həsr etmişdir. Burada o, Sössürün konsepsiyalarının mahiyyətini, onun dil və nitqi bir-birindən ayırmasını, onun dilçilik görüşləri sistemində sinxroniya və diaxroniya qarşılaşdırmasını, dilçiliyi daxili və xarici dilçiliyə ayırmasını, dilçilikdə sintaqmatik və assosiativ əlaqələrin qarşılıqlı təsirini müəyyənləşdirməyə çalışmışdır.

Əbülfəz Rəcəbli müasir dilçilik məsələlərinə də diqqət yetirmişdir. Müasir dilçilik məsələləri onun diqqətindən kənar qalmamışdır. “Dilçilik tarixi” əsərində müəllif müasir dövrdəki dilçilik cərəyanları – etnolinqvistika, neohumboldtçuluq, tipoloji dilçilik, universalilər dilçiliyi, müasir müqayisəli-tarixi dilçilik cərəyanları haqqında da məlumat vermişdir.

Kitabın II cildində sosioloji dilçiliyin yaranması, metodoloji əsasları, sosioloji dilçiliyin nümayəndələrinin dilçilik görüşləri, strukturalizm cərəyanı, strukturalizmin yaranması, struktur dilçiliyin əsas müddəaları, XX əsrdə yaranmış struktur dilçilik məktəbləri, onların nəzəri müddəaları, struktur dilçiliyin klassik məktəbləri arasındakı münasibətlər, müasir dilçilik cərəyanları və s. məsələlər araşdırılmışdır.

Kitabın XVI fəslı Azərbaycan dilçiliyinə həsr olunmuşdur.

Əbülfəz Rəcəblinin “Dilçilik tarixi” əsərinin üstün cəhəti odur ki, burada bir sıra rusdilli mənbələrdə öz əksini tapmayan dilçilik tarixi məsələləri ifadə olunmuşdur. Əbülfəz Rəcəblinin “Dilçilik tarixi” əsəri dilçilik tarixi haqqında yazılmış əsərlər içərisində əhatə dairəsinin genişliyi və elmi sanbalı ilə seçilir.

Qeyd olunduğu kimi Ə.Rəcəbli “Dilçilik tarixi” kitabında ərəb dilçiliyi haqqında qısa məlumat vermişdi. Ə.Rəcəblinin 2016-cı ildə çap olunmuş “Qədim ərəb dilçiliyi” kitabında isə dünya dilçiliyi tarixində özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənən ərəb dilçiliyinin yaranması, inkişafı, ərəb dilçiliyinin tarixi, onun müxtəlif məktəblərinin yaranması, inkişafı, bu məktəblərin ideya və metodları araşdırılmış, ayrı-ayrı ərəb dilçiləri haqqında məlumatlar təqdim olunmuşdur. Müəllif əsərin əvvəlində də qeyd edir ki, rus dilində yazılmış “Dilçilik tarixi” və “Dilçilik təlimləri tarixi” əsərlərində, eləcə də müəllifin özünün “Dilçilik tarixi” əsərində ərəb dilçiliyi haqqında çox qısa şərh verilmişdir. Bu əsərə qədər “Ərəb dilçiliyi” mövzusunda qısa risalə (V.A.Zvegintsev), doktorluq dissertasiyası (V.Məmmədəliyev) yazılmışdır. Lakin bunların heç biri ərəb dilçiliyini, onun yaranmasını və inkişafını qismən də olsa əhatə edə bilməmişdir. Ə.Rəcəblinin “Qədim ərəb dilçiliyi” əsərində ərəb dilçiliyinin yaranması, məktəbləri, ərəb dilçiliyində dilin mənşəyi ilə bağlı fikirlər, ərəb dilçiliyinin azərbaycanlı nümayəndələri, həmçinin Mahmud Kaşğarının ərəb dilçiliyi tarixində gördüyü işlər araşdırılmışdır.

Müəllif qeyd edir ki, VI-VIII əsrlərdə ərəblər Cənubi Qafqazı, Yaxın və Orta Şərqi, Orta Asiyanı, Şimali Afrikanı,

Əfqanıstanı, Pireney yarımadasının çox hissəsini işğal etdikdən sonra, həmin ərazilərdə ərəb dili geniş yayılmışdı. Ərəb dilçiliyi ərəb dilini bir-birindən fərqlənən dialektlərin təsirindən, eləcə də islam dininin müqəddəs kitabı olan Quranın dilinin saflığını qorumaq zərurətindən yaranmışdır. Əsərdə ərəb dilçiliyinin inkişafının ilk dövrlərində əvvəlcə Bəsrə və Kufə şəhərlərində, IX-X əsrlərdə isə Bəsrə və Bağdad şəhərlərində mərkəzləşdiyi qeyd olunur. Müəllif qeyd edir ki, ərəb dilçiliyinin mahiyyətini fonetika, qrammatika və leksikologiya problemləri ətrafında aparılan tədqiqatlar təşkil edir (29, 7). Daha sonra əsərdə ərəb dilçilərinin dilin mənşəyi ilə bağlı fikirləri, ərəb dilçilik məktəblərinin baniləri, bu məktəblərin nümayəndələri, məktəblər arasındakı ixtilaf, ərəb dilini təhlil və təsvir etmək üçün Bəsrə və Kufə məktəblərində irəli sürülən ümumi prinsiplər haqqında məlumat verilir. Ə.Rəcəbli sami dilləri üçün səciyyəvi olan üçsamitli köklərin müəyyən edilməsini, affikslərin mənasının öyrənilməsini və daxili fleksiyanın tədqiqini ərəb dilçilərinin qrammatika sahəsindəki nailiyyəti adlandırmış, bu kəşflərin XVIII-XIX əsr dilçilərinə, o cümlədən F.Boppa təsirini də xüsusi qeyd etmişdir (29, 12).

Ə.Rəcəbli ərəb dilçilərinin fonetika sahəsindəki tədqiqatlarını da araşdırmışdır. Qədim yunan və hind dilçilərindən fərqli olaraq ərəb dilçilərinin səs və hərfi bir-birindən fərqləndirməsini, səslərin təsvirində ərəb dilçilərinin fizioloji prinsipi əsas götürməsini və bu səbəbdən də ərəb dili qrammatikasında danışıq səslərinin əmələgəlmə yerinə görə 16 qrupa bölündüyünü qeyd etmişdir. Ərəb qrammatikaları 3 sxem üzrə qurulur: nəhv, sərf, təcvid. Nəhv nitq hissələri və cümləni, sərf söz yaradıcılığını, təcvid isə danışıq səslərini öyrənir. Müəllif qeyd edir ki, ərəb yazısının samitlər əsasında qurulduğuna görə səslər sait və samit səslərə ayrılır, lakin buna baxmayaraq ərəb dilinin qrammatikasında saitlərin dəyişməsi, düşməsi, uzunluğu və s. haqqında nəzəriyyələr var. Ərəb dilinin təsvir sistemi heca ilə maraqlanmır, lakin bu dildə heca hərtərəfli tədqiq edilmişdir. Ancaq ərəblər hecanı fonoloji vahid kimi qəbul etmirlər. Buna görə də qrammatikanın təcvid

bölməsində danışıq səsləri fonoloji əsasda deyil, morfoloji aspektdə öyrənilir (29, 13).

Ə.Rəcəbli ərəb dilçiliyinin leksikologiya sahəsindəki tədqiqatlarının hind və yunan dilçiliyinin bu sahədəki tədqiqatlarından üstün olduğunu qeyd edir.

Ə.Rəcəbli daha sonra ərəb dilçiliyində fəaliyyət göstərən məktəblər – Bəsrə dilçilik məktəbi, Kufə dilçilik məktəbi, Bağdad dilçilik məktəbi, Əndəlis dilçilik məktəbi və Misir dilçilik məktəbi haqqında, bu məktəblərin nümayəndələri və onlardan bir neçəsinin yaradıcılığı haqqında dəyərli məlumatlar vermişdir.

Müəllif kitabın sonrakı bölməsində dilin mənşəyi ilə bağlı ərəblərin fikirlərini araşdırmışdır. Professor əvvəldə qeyd edir ki, dilin əmələ gəlməsi, inkişafı yalnız cəmiyyətdə baş verir, cəmiyyətdən kənar dil nə yarana, nə yaşaya, nə də inkişaf edə bilər. Dil insanların heyvanlar aləmindən ayrılmasında, bioloji varlıqdan ictimai varlığa çevrilməsində, cəmiyyətin yaranmasında və inkişafında mühüm rol oynayır. Lakin islam dininin yeni yarandığı ölkədə bu cür fikirlər gülünc qarşılıqdır. Ərəb ölkəsində hər şeyin Allah tərəfindən yaradıldığı söylənilir və dilin yaranması haqqında materialist nəzəriyyəsinin yarana biləcəyi ağlasığmaz hesab olunurdu (29, 104). Müxtəlif ixtisas sahələrinin mütəxəssisləri tərəfindən dilin yaranması ilə bağlı fikirlər söylənməsinə baxmayaraq, onların ümumi istiqaməti bir olmuşdur: dil insanların öz aralarında ünsiyyət saxlamaları üçün Allah tərəfindən onlara bəxş edilmişdir. Dilçilikdə bu, dilin mənşəyi haqqında ilahi nəzəriyyə adını almışdır. Qədim ərəb dilçiliyi dilin Allah tərəfindən insanlara bəxş edildiyini qəbul edirdi, mübahisə və müzakirələr isə dilin necə bəxş edildiyi ətrafında gedirdi (29, 105). Söz və məfhum arasında münasibət məsələsinə gəlinə, ərəblərdə də yunanlarda olduğu kimi iki fikir mövcud idi: əşya ilə onun adı arasında heç bir əlaqə mövcud deyil, əşyanın adı ilə təbiəti arasında üzvi əlaqə var. Ə.Rəcəbli ərəb dilçiliyində dilin mənşəyi problemi ilə yanaşı, ərəb dilinin mənşəyi probleminin də olduğunu qeyd edir. Müəllif bu haqda müxtəlif dilçilərin mübahisələrinin elmlə heç

bir əlaqəsi olmadığını qeyd etmiş və V.Məmmədəliyevin bu sahədəki araşdırmalarını vermişdir.

Əsərdə ərəb dilçiliyinin azərbaycanlı nümayəndəsi olan Xətib Təbrizinin etimologiya sahəsində zəngin biliyə malik olması, onun ədəbiyyatşünaslıq və üslubiyyat məsələləri ilə bağlı tədqiqatları, sözlərin məna müxtəlifliyi məsələsi ilə bağlı fikirləri şərh olunmuşdur. Ə.Rəcəbli Xətib Təbrizi kimi şəxsiyyətin Azərbaycanda tanınmaması, onun elmi və ədəbi-bədii irsinin araşdırılmaması və əsərlərinin tərcümə və nəşr edilməməsi ilə bağlı təəssüfləndiyini qeyd edir. Müəllif ərəb dilçiliyini öyrənən Azərbaycan dilçilərindən Hübeyş İbn İbrahim, Əl Hübeyya, İbnul – Maraği, İzzəddin Əbdül-Vəhab Zəncani, Hüsəməddin, Məsud Səlmas, Məhəmməd Hübeyyi və başqa Azərbaycan dilçiləri haqqında da qısa məlumat vermişdir.

Əsərin sonunda müəllif Mahmud Kaşğari haqqında araşdırmalarını vermişdir. Ə.Rəcəbli Mahmud Kaşğarının dilçiliyini bəşəri dilçilik sayır. O qeyd edir ki, Mahmud Kaşğari ərəb dilçilərindən fərqli olaraq cəmi 4 cildlik (əsərlərinin biri hələ də tapılmamışdır) əsər yazsa da, bu əsərlə o, dilçilikdə iki istiqamətin əsasını qoymuşdur: müqayisəli dilçilik və türkologiya. Ə.Rəcəbli qeyd edir ki, dilçilikdə müqayisəli dilçiliyin yaranmasını müxtəlif dilçilərin adı ilə bağlasalar da, Mahmud Kaşğari hələ XI yüzillikdə iyirmidən çox türk dilini müqayisə etmişdi. Buna görə də müəllif məhz Mahmud Kaşğarını müqayisəli dilçiliyin banisi adlandırmağın daha ədalətli olduğunu qeyd edir. Professor qeyd edir ki, Mahmud Kaşğari eyni zamanda türkologiyanın – türk dilçiliyinin yox, türklər haqqında elmin banisidir, çünki onun əsərində türk dilləri təcrid olunmuş şəkildə araşdırılmır, həm də türk xalqlarının ədəbiyyatı, tarixi, etnoqrafiyası, coğrafiyası və folkloru, adət-ənənəsi, yeməyi, geyimi, əmək alətləri, kənd təsərrüfatı və s. nəzərdən keçirilir (29, 139). Müəllif M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərini türk dillərinin tarixi inkişafını, tarixi leksikologiyasını öyrənməkdə, müqayisəli qrammatikasını tərtib etməkdə əvəzsiz mənbələrdən biri hesab edir.

2.2. Prof. Ə.Rəcəbli Azərbaycan dilçiliyi haqqında

Azərbaycan nəzəri dilçiliyi sovetlər dönəmində yaranıb formalaşmışdır. 1924-cü ildə B.Çobanzadənin türk dilçiliyində ümumi dilçilik məsələlərinə həsr edilmiş “Türk-tatar lisanıyyəsinə mədxəl” əsəri Azərbaycanda ümumi dilçilik tarixinin formalaşmasında mühüm yeri olan əsərlərdən biridir. Azərbaycanda nəzəri dilçiliyin yaranması professor Nəsir Məmmədovun adı ilə bağlıdır, çünki nəzəri dilçilik sahəsində ilk tədqiqatlar Nəsir Məmmədova məxsusdur. Onun 1961-ci ildə nəşr olunmuş “Dilçiliyin əsasları” adlı kitabı həmin dövrdə Azərbaycan dilində dilçiliyin nəzəri məsələlərinə həsr olunmuş ilk təcrübə hesab oluna bilər (18,3).

Azərbaycan nəzəri dilçiliyinin inkişafında Ağamusa Axundovun, Musa Adilovun, Afat Qurbanovun, Əbülfəz Rəcəblinin və başqalarının böyük xidmətləri olmuşdur.

Ə. Dəmirçizadənin "Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi" kitabı Azərbaycan dilinin fonetikasına həsr olunmuş, dilçiliyimizin qızıl fonduna daxil olan əsərlərdəndir. Əsərin ilk variantı 1947-ci ildə yazılmış, daha sonra genişləndirilərək ayrıca kitab halında çap olunmuş və sonralar təkmilləşdirilərək dərsliyə çevirmişdir.

Ə. Dəmirçizadənin 1969-cu ildə çap etdirdiyi "Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları" kitabında tələffüz və xüsusən orfoepik tələffüz, ədəbi tələffüzün mənbələri və pozulma səbəbləri, tələffüz üslubları, lüğəvi, qrammatik və qrafik şəraitdə tələffüz və s. haqqında qeydlər mühüm əhəmiyyətə malikdir. Əsər yalnız dar ixtisas sahibləri üçün deyil, hər bir mədəni şəxs üçün faydalıdır. Ədəbi və mədəni tələffüz vərdişlərinin yayılma və inkişafında, düzgün tələffüz normalarının təlim və tədrisində bu əsərin mühüm rolu vardır.

Ağamusa Axundovun türkologiya, dil nəzəriyyəsi və dilçiliyin bir çox sahələri üzrə özünəməxsus xidmətləri var. A.Axundov 1973-cü ildə "Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi"

mövzusunda yazdığı doktorluq dissertasiyası əsasında on bir il sonra, yəni 1984-cü Azərbaycan dilinin fonetikasını kitabını çap etdirmişdir.

A.Axundov dilə bir sistem kimi yanaşmışdır. O, fonemlərin maddi varlığının səslərdən ibarət olduğunu qəbul edir, bununla da o zamankı dilçilikdə hökm sürən atomizmi və abstraktlığı qəbul etmir. A.Axundov türkologiyada ilk dəfə dil vahidlərinin-fonemlərin distribüsiyasının təsvirində riyazi-statistik metoddan istifadə etmişdir.

Adil Babayevin “Azərbaycan dilçiliyinin tarixi” kitabı birinci dəfə 1996-cı ildə, ikinci dəfə isə 2007-ci ildə nəşr olunmuşdur. Kitabın redaktoru Ə.Rəcəbli kitabın əvvəlində bu əsərin Azərbaycan dilçiliyinin tarixi haqqında ilk iri həcmli və sistemli əsər olduğunu və buna görə də əsərdə bəzi nöqsanların olduğunu qeyd etmişdir.

A.Babayev “Azərbaycan dilçiliyinin tarixi” kitabında Ə.Rəcəblinin Azərbaycan dilçiliyindən danışarkən M.Kaşğarlı haqqında heç bir şey yazmadığını qeyd edir. Lakin onu qeyd etməyə lazımdır ki, Ə.Rəcəbli M.Kaşğarlıyı Azərbaycan dilində yazmadığı üçün Azərbaycan dilçisi kimi təqdim etmir. Professor bu haqda hətta “Qədim türk yazısı abidələrinin dili” (Bakı 2006) kitabında da qeyd etmişdi. Ə.Rəcəbli «Divani Lüğət-it-türk» əsərini ərəb əlifbası ilə yazıldığı üçün qədim türk yazısı abidəsi hesab etmir. A.Babayevin kitabının əvvəlində də Ə.Rəcəbli bunu qeyd edir. Həmçinin professor haqlı olaraq onu da qeyd edir ki, “Dilçilik tarixi” əsərində Azərbaycan dilçiliyi haqqında yazılan fəsil “Azərbaycan sovet dilçiliyi” adlanır. Burada isə qədim dövrdən danışmaq düzgün olmazdı.

Prof. Ə.Rəcəblinin “Dilçilik tarixi” (1988) kitabının sonuncu XIII fəslində Azərbaycan sovet dilçiliyinə həsr olunmuşdur. Burada Azərbaycan sovet dilçiliyinin təşəkkülü, ümumi dilçilik problemləri, Azərbaycan və digər türk dillərinin müqayisəli tədqiqi, müasir dil məsələləri, dialektologiya, dil tarixi və Azərbaycan dilçiliyinin digər sahələri tədqiq olunur.

Bu fəsildə müəllif Azərbaycan dilçiliyinin ümumilikdə 1920-ci ildən başladığını qeyd edir və daha sonra Azərbaycan dilçiliyi tarixinin dövrənməsi ilə bağlı ayrı-ayrı dilçilərin fikirlərini verir. Azərbaycan sovet dilçiliyindən danışarkən müəllif müxtəlif dilçilərin Azərbaycan dilçiliyinin inkişafı və Azərbaycan dilinin öyrənilməsi sahəsində gördükləri işləri qeyd etmişdir. Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Azərbaycan dili sahəsində tədqiqat işləri aparmaq üçün dərs vəsaitlərinin çatışmazlığı və bu çatışmazlığı aradan qaldırmaq üçün dilçilərin səyləri, onların bu sahədə gördükləri işlər, yazdıqları dərsliklər haqqında məlumat verilir.

Ümumi dilçilik problemlərindən bəhs edərkən prof. Ə.Rəcəbli Azərbaycan dilçiliyində ümumi dilçilik sahəsinin yaranmasının N.Məmmədovun, A.Axundovun və A.Qurbanovun fəaliyyəti ilə əlaqədar olduğunu xüsusi qeyd edir və daha sonra bu dilçilərin dilçiliyə həsr etdiyi əsərləri şərh edir.

Müasir dil məsələlərindən danışarkən müəllif Azərbaycan dilçiliyində bu sahənin inkişafını dilin yarusları üzrə öyrənməyin daha faydalı olduğunu qeyd edir və Azərbaycan dilçiliyində fonetika və fonologiya, qrammatika, leksikologiya və leksikografiya sahələrinin inkişafı haqqında məlumat verir. Azərbaycan sovet dilçiliyinin təşəkkülü və formalaşmasında, Azərbaycan dilinin tarixi, nitq mədəniyyəti, əlifba, orfoqrafiya, terminologiya, durğu işarələri sahəsində əsərlər yazmış M.Hüseynzadənin dilçilik sahəsində gördüyü işləri şərh edir. Əsası Azərbaycan Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra qoyulan dialektologiyanın inkişafında M.Şirəliyevin rolu araşdırılır.

Prof. Ə.Rəcəbli bu fəsildə dil tarixinin dilçiliyin bir sahəsi kimi 20-ci illərdə təşəkkül tapdığını və Azərbaycan dilçiliyinin dil tarixi şöbəsinin yarandığı ilk illərdə Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərinin əsərlərinin dilinin öyrənilməsinə daha çox diqqət yetirildiyini qeyd edir. Azərbaycan dilçiliyində dil tarixinin təşəkkül tapması və inkişafında Ə.Dəmirçizadənin adını xüsusilə qeyd edən Ə.Rəcəbli Ə.Dəmirçizadəni Azərbaycan dilçiliyi tarixində Azərbaycan dilinin tarixi sahəsinin banisi adlandırır.

Sonda isə müəllif Azərbaycan dilçiliyinin üslubiyyət, nitq mədəniyyəti, etimologiya və s. sahələrdə nailiyyətlər əldə etdiyini qeyd edir.

“Dilçilik tarixi” kitabının yeni 2006-cı il nəşrində “Azərbaycan sovet dilçiliyi” fəslə əvəzinə “Azərbaycan dilçiliyi” fəslə əlavə olunmuş və bu fəsildə Azərbaycan dilçiliyi yarandığı dövrdən müasir dövrdək keçdiyi inkişaf yolu ətraflı şəkildə verilmişdir.

Kitabın XVI fəslə Azərbaycan dilçiliyinə həsr olunmuşdur. Müəllif burada Azərbaycan dilçiliyinin rüşeymləri, ərəb və fars dillərində yazan, həmçinin XVI-XVII əsrlərdə Şərqdə fars dilini araşdırmış Azərbaycan dilçiləri və Azərbaycan yaşayan və fars dilinin qrammatikasını araşdıran Azərbaycan dilçiliyini, Rusiyada yaşayan Azərbaycan dilçilərinin fars dili haqqında fikirlərini, XIX yüzilliyin sonu XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycan dilinin, lüğətçiliyinin inkişafı, Azərbaycanda sovet dilçiliyinin inkişafı və sahələri, dil quruculuğu məsələləri, ümumi dilçiliyin inkişafı, müasir Azərbaycan dili problemləri, fonetika, fonologiya, leksikologiya, semasiologiya, qrammatika, morfologiya, sintaksis, dil tarixi məsələləri və nəhayət XXI yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycan dilçiliyinin vəziyyətini araşdırır.

Azərbaycan dilçiliyinin rüşeymləri mövzusunda prof. Ə.Rəcəbli Azərbaycanda söz sənətinin XI-XII yüzilliklərdən başlayaraq inkişafı, XII yüzillikdən başlayaraq Azərbaycan poeziyasında ərəbdilli şeirin mövqeyinin zəifləməsi, bu dövrdə yazıb yaratmış Qətran Təbrizi, Nizami Gəncəvi, Xaqani Şirvaninin dili və s. kimi məsələlər tədqiq olunmuşdur. Daha sonra XIII-XVI yüzilliklərdə Azərbaycanda türkdilli şeirin yaranması, bu dövrün sənətkarlarının poeziyaya verdikləri töhfələr, XVII-XVIII yüzilliklərdə Azərbaycan poeziyasının klassik poeziyanın davamı kimi inkişafı məsələlərinə toxunulur. Müəllif bu mövzuda ərəb dilində yazan Azərbaycan dilçilərindən Xətib Təbrizi, Məhəmməd İbn Maraği, Əbu Bəkr əl-Maraği, Əbu Məhəmməd əl-Vərəndi, Məhəmməd əl-Bərdəi və başqalarının adını qeyd etmiş, həmçinin Azərbaycan dilçiliyində bu dilçilərin

yaradıcılığını tədqiq etmiş dilçilər haqqında da məlumat vermişdir. Fars dilinin qrammatik quruluşunu öz əsərində tədqiq edən Azərbaycan dilçisi Qətran Təbrizinin, fars dilində ən yaxşı izahlı lüğət yazan Kaşğarlı Mahmudun, fars dilinin qrammatika məsələlərini araşdıran İbn Mühənnanın, XIII-XIV yüzilliklərdə fars dilini tədqiq etmiş Azərbaycan dilçilərindən Hinduşah Naxçıvanının yaradıcılığı da araşdırılmışdır. XIV-XV yüzilliklərdə Azərbaycanda baş verən üzücü müharibələrdən sonra yaxın və uzaq qonşu ölkələrə köçmüş Azərbaycan dilçilərindən Şeyx Baba Nemətulla bin Mahmud Naxçıvani, Vəhid Təbrizi, Mahmud bəy bin Abdulla Füsuni Təbrizi və başqa dilçilər haqqında da müəllif geniş məlumat vermişdir. XIX əsrdə Azərbaycanda dilçiliyin inkişafı, Rusiyada yaşayan dilçilərdən Mirzə Kazımbəy, Mirzə Cəfər Topçubaşov, Mirzə Abdulla Qafarov, Mirzə Məhəmməd Şəfi və başqa dilçilər və onların dilçilik fəaliyyətləri haqqında məlumat verilir.

Prof. Ə.Rəcəbli Azərbaycan sovet dilçiliyinin 1920-1992-ci illər arasında inkişaf prosesini də öyrənmişdir. Müəllif qeyd edir ki, Azərbaycan dilçiliyi məhz həmin illərdə formalaşmışdır. Prof. Ə.Rəcəbli həmin dövrdə Azərbaycan dilçiliyinin keçdiyi inkişaf yolunu, dövrün yetişdirdiyi ziyahları və onların Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında gördüyü işləri qeyd etmişdir.

Ə.Rəcəbli qeyd edir ki, Azərbaycanda ümumi dilçilik, yəni dil nəzəriyyəsi gec – sovet hakimiyyəti dövründə yaranmışdır. Müəllif Azərbaycanda ümumi dilçiliyin tarixinin 1924-cü ildən başladığını və həmin dövrdə B.Çobanzadənin türk dilçiliyində ümumi dilçilik məsələlərinə həsr edilmiş “Türk-tatar lisaniyyəsinə mədxəl” əsərini fəvqəladə hadisə hesab edir.

Ə.Rəcəbli “Dilçilik tarixi” kitabında (2006) müasir dilçilik problemlərinə də toxunur. Müasir Azərbaycan dilinin fonetika, leksika, semasiologiya, leksikologiya, frazeologiya, leksikoqrafiya, morfolojiya, sintaksis problemlərini araşdırır. Azərbaycan dilinin fonetik xüsusiyyətləri haqqında M.Kazımbəydən sonra fikir söyləmiş bir sıra dilçilərin – Azərbaycan dilinin fonetikasi məsələləri ilə ilk dəfə elmi şəkildə məşğul olmuş B.Ço-

banzadənin, Azərbaycan dilinin fonetikasının bəzi məqamlarını araşdırmış Ə.Dəmirçizadənin, N.Məmmədovun, A.Axundovun gördükləri işləri qeyd edir. Son illərdə Azərbaycan dilçilərinin Azərbaycan dilinin fonetikasına həsr edilmiş bir sıra əsərlər yazdığını qeyd edir. Azərbaycan dilinin leksikasının araşdırılmasında M.Hüseynzadənin, H.Həsənovun, S.Cəfərovun xidmətlərini göstərir. Ə.Rəcəbli bir elm sahəsi kimi frazeologiyanı təkcə Azərbaycan dilçiliyinin deyil, dünya dilçiliyinin ən gənc sahəsi adlandırır və bu sahədə S.Cəfərovun, S.Murtuzayevin, H.Bayramovun xidmətlərini xüsusi qiymətləndirir.

Müəllif Azərbaycan dilçilərinin Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunun tədqiqi sahəsində əvəzsiz nailiyyətlərini, morfolojiya və sintaksis sahəsində Azərbaycan dilçilərinin gördüyü işləri qeyd edir.

Prof. Ə.Rəcəbli Azərbaycan xalqının dilinin – Azərbaycan dilinin inkişaf tarixinin, Azərbaycan ədəbi dilinin yaranma və formalaşma tarixinin, yazılı abidələrin dilinin öyrənilməsini Azərbaycan dilçiliyinin əsas vəzifələrindən sayır. Müəllif prof. Ə.Dəmirçizadəni Azərbaycan dili tarixinin yaradıcısı sayır.

Sonda Ə. Rəcəbli Azərbaycanda sovet hakimiyyəti dağılıdıqdan bir neçə il sonrakı müddətə qədər dilçiliyin inkişafında durğunluq olduğunu və artıq 1995-ci ildən sonra bütün sahələrdə olduğu kimi dilçilik sahəsində də canlanma yarandığını, 1995-2000-ci illər arasında nəşr edilən əsərlərin keyfiyyətində fərqin hiss olunduğunu qeyd edir. Bu illərdə Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında Y.Seyidovun, Ə.Abdullayevin, A.Babayevin, H.Həsənovun, T.Hacıyevin və başqalarının əsərlərini xüsusi qeyd edir.

Müəllif XXI yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycan dilçiliyi haqqında danışmağı tarixdən çox xatirəyə bənzədir. XXI yüzilliyin əvvəllərində A.Qurbanovun, A.Axundovun, H.Həsənovun, Y.Əliyevin, Q.Kazımovun, H.Quliyevin, B.Xəlilovun və bir sıra dilçilərin əsərlərini və onların Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında rolunu qeyd edir.

Lakin Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında Ə.Rəcəblinin rolu xüsusilə qeyd olunmalıdır. Onun XXI yüzilliyin əvvəllərində və ondan da qabaqkı dövrlərdə nəşr etdirdiyi əsərlər Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında xüsusi rola malikdir. Azərbaycan dilçiliyində dilçilik tarixinin və dil nəzəriyyəsinin öyrənilməsində Ə.Rəcəblinin əməyi danılmazdır.

Professor Ə.Rəcəblinin 2007-ci ildə nəşr olunan “Azərbaycan dilçiliyi” əsərində Azərbaycan dilçiliyinin yaranmasından XXI əsrin əvvəllərinə qədər keçdiyi inkişaf dövrü araşdırılmış, Azərbaycanda dilçiliyin inkişafında dilçilərin gördükləri işlər tədqiq olunmuş, onların fikirlərinə münasibət bildirilmiş, həmçinin müəllifin özünün də bu sahədə gördüyü işlər haqqında məlumat verilmişdir.

Kitabın əvvəlində “Düşüncələr” adlı hissədə müəllif qeyd edir ki, bu əsər əslində “Dilçilik tarixi” kitabının bir fəslə kimi yazılmışdır. Lakin “Dilçilik tarixi” kitabına ixtisar olunmuş şəkildə salındığı üçün müəllif onu ayrıca kitab kimi nəşr etdirmək qərarına gəlmişdir. Müəllif onu da qeyd edir ki, əslində bu əsərlə o, Azərbaycan dilçiliyinin tarixini yazdığını iddia etmir, Azərbaycan dilçiliyi haqqında öz təəssüratlarını söyləyir.

Kitab 3 hissədən ibarətdir. Birinci hissədə XI-XII yüzilliklərdən başlayaraq XX yüzilliyin əvvəllərinə qədərki Azərbaycan dilçiliyi, bu dilçiliyin rüşeymləri, ərəb, fars dillərində yazan Azərbaycan dilçiləri, onların dilçilik sahəsində gördükləri işlər, XIX yüzilliyin sonu - XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycanda lüğətçilik məsələləri araşdırılmışdır.

Bu hissədə XI-XII yüzillikdə yazıb yaratmış Azərbaycan şairləri – Nizami Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Qətran Təbrizi və başqalarının söz haqqında dedikləri fikirlər araşdırılmışdır. Onların Azərbaycan dilçilik elminin formalaşması prosesində müəyyən rola malik olduğu yüksək qiymətləndirilmişdir.

XIII yüzillik Azərbaycan türkdilli şeirinin yaranması, XVI yüzillik isə Azərbaycan türkdilli şeirinin zirvəsi dövrüdür. Ə.Rəcəbli XIII-XVI yüzilliklərdə yaşayıb yaratmış Nəsimi, Xətai, Füzuli ilə yanaşı, Qazi Bühranəddin, Şeyx Qasım Ənvar,

Həqiqi Şəms, Əssar Təbrizi, Kişvəri, Suri və başqalarının Azərbaycan şeirinin və Azərbaycan ədəbi dilinin yaranması və formalaşması uğrunda gördükləri işləri yüksək qiymətləndirmiş, onların bu sahədə böyük əməyi olduğunu vurğulamışdır. Müəllif qeyd edir ki, bu dövrün şairləri sözə təkcə poetik baxımdan yanaşmamış, onu həm də elmi baxımdan nəzərdən keçirmişlər. Professor həmin dövrü Azərbaycan dilçiliyinə elmi baxışın yaranması və dilçilik əsərlərinin meydana çıxması dövrü kimi qeyd edir.

Müəllif kitabda şair və filosof Mahmud Şəbüstərinin “Gülşəni-Raz” fəlsəfi poemasını araşdırmış, bu əsərdə M.Şəbüstərinin nitq və təfəkkür problemləri məsələsindəki fikirlərinin alman filosofu V. fon Humboldtun analoji fikirləri ilə səsleşdiyini demişdir. Şəbüstəri nitqi insanın mühüm əlaməti, onu başqa canlılardan fərqləndirən vasitə hesab edir. Onun fikrincə fikir yalnız nitqin köməyi ilə meydana çıxır.

Kitabda həmçinin Ə.Rəcəbli XIII-XVI əsrlərdə yazıb yaratmış Əvhədi, Arif Ərdəbili, İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzulinin yaradıcılıqlarını araşdırmışdır. Müəllif Şah İsmayıl Xətəinin Azərbaycan dilinin inkişafı və bugünkü Azərbaycan dilinə çevrilməsi sahəsindəki xidmətlərinin heç bir dövlət başçısının xidmətləri ilə müqayisə oluna bilməyəcəyini qeyd edir. Ə.Rəcəbli Füzulinin bədii yaradıcılığını yüksək qiymətləndirmiş, onun dilçilik görüşlərinin bəzi məsələlərdə hətta XIX və XX əsrlərin Avropa dilçilik elmini qabaqladığını qeyd etmişdir (20, 38).

XVII-XVIII yüzillikləri Azərbaycan klassik poeziyasının davamı kimi qeyd edən müəllif bu dövrün şairlərinin söz və dil məsələləri ilə bağlı fikirlərinin onların sələflərinin fikirlərinin təkrarı olduğunu, lakin buna baxmayaraq özlərinin yeni fikirlərinin olduğunu da vurğulayır.

Professor Ə.Rəcəbli ərəb dilinin islam dünyasındakı rolunu orta əsrlərdə latın dilinin Avropadakı rolu ilə müqayisə edir. Müəllif Xətib Təbrizinin islamiyyətdən əvvəl və sonra yazılmış şeirlərə geniş filoloji və tarixi etimoloji izahatlar yazdığını, çətin başa düşülən şeirlərin mənalarını açmaqda bütün ərəb filolo-

giyasına nümunə göstərdiyini qeyd etmişdir (20, 46). Ə.Rəcəbli X.Təbrizinin etimologiya sahəsində yüksək biliyə malik olduğunu göstərmiş, “Axırdan oxunduqda əvvəldən oxunan kimi səslənən sözlər” haqqında kitabını onun geniş filoloji biliyinin bəhrəsi kimi yüksək qiymətləndirmişdir. Dilçi belə böyük bir şəxsiyyətin Azərbaycanda tanınmaması, onun elmi və ədəbi-bədii irsinin araşdırılmamasından təəssüflənir.

Kitabda fars dilində yazan Azərbaycan dilçiləri – ibn Mühənnə, Qətran Təbrizi, Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvaninin fars qrammatikasına aid yazdıqları əsərlər, XVI-XVIII yüzilliklərdə şərqdə fars dilini araşdırmış Azərbaycan dilçilərindən Şeyx Baba Nemətulla bin Mahmud Naxçıvani, Məhəmməd Hüseyn ibn Xələf Təbrizi və başqalarının tərtib etdikləri lüğətlər araşdırılmışdır.

Professor Ə.Rəcəbli Şimali və Cənubi Azərbaycanda dilçilik elminin spesifikliyinin üç cəhətini göstərir. O qeyd edir ki, Şimali və Cənubi Azərbaycanda dilçiliyin inkişafının birinci spesifikliyi XIX yüzilliyin əvvəllərində iki yerə parçalanmış Azərbaycanın hər iki hissəsinin özünün müstəqil inkişafa qədəm qoyması ilə əlaqədardır. XIX yüzillikdə Avropada müqayisəli-tarixi dilçiliyin, ümumi dilçiliyin yaranması və bunların əks-sədasının Azərbaycana da yayılması Şimali Azərbaycan və Cənubi Azərbaycanda dilçilik elminin inkişafının ikinci spesifikliyini təşkil edir. XIX yüzillikdə Avropada kapitalizmin qələbə çalması, Şimali Azərbaycanda kapitalizmin inkişafı Azərbaycan xalqının Azərbaycan millətinə çevrilməsinə gətirib çıxardı. Lakin milli şüurun formalaşması prosesi Cənubi Azərbaycanda hətta XX yüzillikdə də baş vermədi. Ə.Rəcəbli bu amili Şimali Azərbaycan və Cənubi Azərbaycanda dilçilik elminin inkişafının üçüncü spesifikliyi kimi göstərir.

Daha sonra Azərbaycanda yaşamış və fars dilinin qrammatik quruluşunu araşdırmış Azərbaycan dilçilərindən Abbasqulu ağa Bakıxanov, Hacı Əbdülkərim ibn Əbdülqasım İrəvani Təbrizi, Əbdüssəlam Axundzadə, Səfərbəy Vəlibəyovun fəaliyyətləri araşdırılmışdır.

Ə.Rəcəblinin Mirzə Kazımbəyin “Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası” kitabında onun türk dillərində hal kateqoriyası, sifətin dərəcələri haqqındakı fikirlərinə münasibəti də maraqlıdır. Professor haqlı olaraq M.Kazımbəyin türk dillərində hal kateqoriyası və sifətin dərəcələri haqqındakı fikirlərinə etiraz edir. M.Kazımbəy yazır ki, türklərdə də farslar kimi halları göstərmək üçün xüsusi ifadələr yoxdur. Ə.Rəcəbli bu haqda yazır: “Fars dilində ismin hal kateqoriyasının olmaması həqiqətdir, lakin türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində hal kateqoriyası mövcuddur. Müəllif, Azərbaycan, habelə digər türk dillərində hal kateqoriyasını rus dilinin hal kateqoriyası qəlibinə salır, halbuki türk dilləri və rus dilinin halları arasında heç bir genetik və ya tipoloji əlaqə yoxdur” (20, 128). Bundan başqa M.Kazımbəy türk dillərində sifətin dərəcəsinə əmələ gətirmək üçün latın dili formasının tətbiq edildiyini də qeyd etmişdir. Prof. Ə.Rəcəbli bunun səhv fikir olduğunu vurğulamış və qeyd etmişdir ki, heç bir dil heç bir dilin sözdəyişdirici şəkildələrindən istifadə etmir. Ə.Rəcəbli qeyd edir ki, türk dillərində sifətin dərəcələrini əmələ gətirən formalar latın dilində işlədilən formalardan az deyil, eləcə də türk dilləri latın dillərindən daha qədimdir və buna görə də türk dillərinin dərəcə düzəldən formaları latın dilindən götürməsi əsassızdır. Professor yazır ki, müasir Azərbaycan dilçiliyində bəzi tədqiqatçılar sifətin dərəcələrindən danışarkən M.Kazımbəyin göstərdiyi nümunələr tipində misallar gətirirlər. Dilçi istər M.Kazımbəyin, istərsə də onun bu fikri ilə razılaşan Azərbaycan dilçilərinin səhv mövqə tutduqlarını qeyd edir. Prof. Ə.Rəcəbli qeyd edir ki, sifətin dərəcəsi analitik yolla, yəni bir isimlə bir sifətin birləşməsi yolu ilə deyil, xüsusi dərəcə düzəldən şəkildələrin, dərəcə düzəldən köməkçi sözlərin və ya sifətin tam, yaxud yarımçıq təkrarı ilə düzəlir. M.Kazımbəy sifətin çoxaltma dərəcəsinin iki üsulla – sintaktik və morfoloji üsulla əmələ gəldiyini göstərir. Hər iki üsul təkcə XIX yüzilliyin birinci yarısı üçün deyil, müasir dövr üçün də məqbuldur (20, 128).

Prof. Ə.Rəcəbli M.Kazımbəyin mürəkkəb sifətlər haqqındakı fikirlərini istər dilçilik elminin həmin dövrü üçün, istərsə də müasir inkişafı üçün yanlış hesab edir və onun mühakimələrində fars dilçiliyinin təsirini görür.

Ə.Rəcəbli M.Kazımbəyin qrammatikasında başqa məsələləri də araşdırmış və onlara münasibətini bildirmişdir.

Ə.Rəcəbli XIX yüzilliyin sonu – XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalından sonra Azərbaycan dilində məktəblərin açılması, qrammatikaların yazılması, Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunun araşdırılmasına həsr olunmuş əsərlərin yazılması və s. kimi məsələləri araşdırmışdır. Mirzə Məhəmməd Əfşarın “Fənni-sərfi-türki”, Nəriman Nərimanovun “Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi”, Qafur Rəşad və Məmmədsadiq Axundzadənin “Rəhbərə-sərf” əsərləri həmin dövrdə Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşuna həsr olunmuş əsərlər kimi yüksək qiymətləndirilmişdir.

XIX yüzilliyin sonu - XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycanda lüğətçilik də inkişaf etmişdir. Ə.Rəcəbli Azərbaycan lüğətçiliyinin tarixinin qədim olduğunu qeyd edir. İlk Azərbaycan dilçiləri ərəb və fars dillərinin izahlı lüğətlərini tərtib etmişlər. Müəllif qeyd edir ki, istər fars, istər ərəb dilçiliyi bu məqamda Azərbaycan dilçilərinə minnətdar olmalıdırlar (20, 148).

Kitabın II hissəsi isə Azərbaycan sovet dilçiliyinə həsr olunmuşdur. Bu hissədə Azərbaycan sovet dilçiliyinin sahələri – ümumi dilçilik, müasir Azərbaycan dili məsələlərini, yəni, fonetika, leksika, semasiologiya, leksikologiya, frazeologiya, leksikoqrafiya, morfologiya və sintaksis problemlərini öyrənən sahə, dil tarixi, dialektologiya, etimologiya, onomalogiya, üslubiyyat araşdırılmış, bu dilçilik sahələri ilə məşğul olan dilçilərin bu sahədə gördükləri işlər tədqiq olunmuşdur.

Prof. Ə.Rəcəbli 1920-1992-ci illəri təkcə Azərbaycan sovet dilçiliyi dövrü deyil, həm də Azərbaycan dilçiliyinin bir elm sahəsi kimi yaranması, inkişafı və formalaşması dövrü adlandırır.

İnqilabın ilk illərində bütün Sovet İttifaqında olduğu kimi Azərbaycan dilçiliyi də praktik məsələlərlə - yəni ölkədə savadsızlığı ləğv etmək üçün kursların təşkil olunması, ümumtəhsil məktəbləri üçün əlifba və yuxarı siniflər üçün dərsliklərin, eləcə də fonetika, leksika, morfolojiya və sintaksisə aid dərsliklərin hazırlanması ilə məşğul olmuşdur.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan dili sahəsində tədqiqat işləri aparmaq üçün material toplamaq, onları sistemləşdirmək, dərslik və dərs vəsaiti hazırlamaq işində Azərbaycan Dövlət Universitetinin professorlarının rolu xüsusi diqqətə layiqdir. Azərbaycan dilçiləri dil quruculuğu işlərində də iştirak edirdilər. Ə.Rəcəbli həmin dilçilərin Azərbaycan Sovet dilçiliyinin inkişafında gördükləri işləri araşdırmışdır.

Professor Azərbaycanda represiya və müharibə illərindən sonra Azərbaycan dilçiliyini gövdəsi kəsilmiş ağaca bənzədir. Müəllif qeyd edir ki, bu ağacın kökə yaxın hissəsində bir-iki budağı - M.Hüseynzadə, M.Şirəliyev, Ə.Dəmirçizadə, İ.Əfəndiyev - qalmışdı. Müəllif qeyd edir ki, indiki Azərbaycan dilçiliyi həmin kəsilmiş ağacın ölməmiş gövdəsindən və sağ qalmış bir-iki budağından pöhrələnmişdir (20, 155). Professor Azərbaycanın bütün texniki ali məktəblərində - universitetlərində Azərbaycan dili kafedralarının açılmasının Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında mühüm rola malik olduğunu qeyd edir.

Ə.Rəcəbli Azərbaycan sovet dilçiliyinin sahələrini səciyyələndirməzdən əvvəl B.Çobanzadənin yaradıcılığını nəzərdən keçirməyi vacib sayır. Professor qeyd edir ki, 44 illik ömrünün 16 ilini elmi yaradıcılığı həsr etmiş alim Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında görkəmli rol oynamış, Azərbaycan sovet dilçiliyinin təməlini qoymuş və Azərbaycan dilçiliyində bir sıra yeni sahələrin banisi olmuşdur.

Ə.Rəcəbli B.Çobanzadənin dilin yaranması və inkişafını siniflərin yaranması və inkişafı ilə əlaqələndirməsini doğru saymır. O, dilin yaranmasının və inkişafının siniflər arasındakı kəskin mübarizəyə heç bir aidiyyətinin olmadığını qeyd edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, A.Babayev də B.Çobanzadənin fikri

ilə razılaşıır. Ə.Rəcəbli onu da qeyd edir ki, A.Babayev bundan başqa dildə ilk növbədə feillərin daha sonra isə isimlərin yaranması fikrində də B.Çobanzadə ilə razılaşıır. B. Çobanzadə dildəki hərəkətlə bağlı olan əşyaların adlarının hərəkəti bildirən feillərdən əmələ gəldiyini deyir. Lakin müəllif hərəkətlə bağlı olmayan əşyaların adlarının necə yarandığını demir. Ə.Rəcəbli hərəkət bildirən feillərdən isimlərin törəməsinin səs təqlidi nəzəriyyəsinə gedib çıxdığını qeyd edir. Professor onu da qeyd edir ki, müasir dilçilik dilin əmələ gəlməsi haqqında səs təqlidi nəzəriyyəsinin qəbul etmir.

Prof. Ə.Rəcəbli B.Çobanzadənin dilin inkişafı prosesi ilə bağlı fikirləri ilə də tam razılaşıır. Ə.Rəcəbli qeyd edir ki, dilin inkişafı cəmiyyətin vəziyyətindən asılıdır. Lakin dilin qrammatik quruluşunu da cəmiyyətin inkişafı səviyyəsi ilə əlaqələndirmək tamamilə səhv fikirdir. Dillərin qrammatik quruluşu cəmiyyətin inkişaf səviyyəsindən asılı deyil. Ə. Rəcəbli B.Çobanzadə və eləcə də psixoloqların bəşər dilinin yaranmasını uşağın dil açması ilə müqayisəsini doğru saymır. O haqlı olaraq qeyd edir ki, bunlar tamamilə müqayisəyə gəlməyən ayrı-ayr proseslərdir. Çünki uşaq dil açanda atasının, anasının dilini təqlid edir, ilk bəşərin dili isə hansısa başqa bəşərin dilini təqlid əsasında yaranmayıb.

Daha sonra müəllif Azərbaycan dilçiliyinin ən gənc sahəsi olan ümumi dilçilik, onun yaranması, inkişafı, yaradıcıları haqqında fikirlərini vermişdir. Professor qeyd edir ki, Azərbaycanda ümumi dilçilik çox gec – Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra yaranmışdır. Ə.Rəcəbli XX yüzilliyin 50-ci illərində yaranmağa başlayan ümumi dilçiliyin tarixini Azərbaycanda 1924-cü ildən, yəni Azərbaycan dilçisi B.Çobanzadənin “Türk-tatar lisaniyyətinə mədxəl” əsərinin nəşrindən götürür. O qeyd edir ki, bu əsər təkcə Azərbaycan dilçiliyində deyil, bütün türk dilçiliyində ümumi dilçilik məsələlərinə həsr edilmiş ilk əsərdir.

Müəllif Azərbaycanda ümumi dilçilik sahəsində əsərlər yazmış A.Qurbanov, A.Babayev, A.Axundov, B.Çobanzadə, Z.Verdiyeva, F.Ağayeva, M.Adilov və başqa dilçilərin kitabları

haqqında fikirlərini bildirmişdir. Professor qeyd edir ki, Azərbaycan dilçiliyində ümumi dilçilik sahəsinin bir elmi istiqamət kimi formalaşması A.A. Axundovun və A.M. Qurbanovun adı ilə bağlıdır. Bu dilçilərin ümumi dilçiliyə həsr olunmuş əsərləri sonralar bu sahəyə aid yazılmış əsərlər üçün stimül olmuşdur (20, 198).

Professor Ə.Rəcəbli “Azərbaycan dilçiliyi” kitabında müasir Azərbaycan dili problemlərinə, fonetika və fonologiya problemlərinə də toxunmuşdur. Müəllif qeyd edir ki, Azərbaycan dilçiliyində M.Kazımbəydən sonra demək olar ki, bütün Azərbaycan dilçiləri Azərbaycan dilinin fonetik xüsusiyyətləri haqqında fikir söyləmişlər.

Azərbaycan dilçiləri Azərbaycan dilində fonetik hadisə və qanunlar, ahəng qanunu haqqında fikirlər söyləmişlər. Ə.Rəcəbli bu fikirlərdə ziddiyyətli məsələlər olduğunu qeyd etmişdir. Məsələn, dilçi qeyd edir ki, Azərbaycan dilində ahəng qanununun olduğunu bütün dilçilər qəbul edir, lakin səslərin ahənginin növləri ilə bağlı mütəxəssislər müxtəlif fikirlər söyləyirlər. B.Çobanzadə, M.Hüseynzadə, A.Qurbanov və başqaları Azərbaycan dilində ahəng qanununun üç növünü – saitlərin ahəngi, samitlərin ahəngi və saitlərlə samitlərin ahəngi – göstərirlər. A.Axundov isə Azərbaycan dilində ahəngin yalnız iki növünün – saitlərin ahəngi, samitlərin ahəngi – olduğunu qeyd edir. A.Axundov müasir Azərbaycan dilində samitlərlə saitlərin ahənginin olduğunu qəbul etmir.

Daha sonra müəllif Azərbaycan dilinin fonetikasına sahəsində xidmətləri olmuş dilçilərin Azərbaycan dilinin fonetikasına həsr olunmuş əsərləri haqqında məlumat vermişdir.

Müəllif Azərbaycan dilinin leksikasını araşdırmaq sahəsində xidmətləri olan H.Həsənovun gördüyü işlər barədə məlumat vermişdir.

Kitabın bu fəslində həmçinin Azərbaycan dilçiliyinin semasiologiya, frazeologiya, leksikoqrafiya, morfologiya, sintaksis, dialektologiya, etimologiya, onomologiya, üslubiyyat və

digər sahələri ilə məşğul olmuş dilçilərin xidmətləri qiymətləndirilmişdir.

Kitabın III hissəsində isə XXI yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycan dilçiliyi araşdırılmışdır. Müəllif burada XXI yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında rolunu olan dilçiləri, onların Azərbaycan dilçiliyinə aid yazdığı əsərləri araşdırmışdır.

Professor Ə. Rəcəbli XXI yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycan dilçiliyinə aid nəşr olunmuş əsərlərdən bəzilərinin adlarını vermiş, lakin onların hamısı haqqında fikir söyləməyin mümkün olmadığını qeyd etmişdir.

Bu hissədə Ə.Rəcəblinin Azərbaycan dilçisi Qəzənfər Kazımovun 2003-cü ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan dilinin tarixi” əsəri haqqındakı fikirləri maraqlı doğurur. Professor Azərbaycan dilinin tarixinə aid əsər yazılmasını, Q.Kazımovun etdiyi kimi onu Qarabağ dərdi ilə bağlamağı düzgün yol hesab etmir. Onun fikrincə Azərbaycanda həmişə zaman, həmişə mühit belə mövzuda əsər yazılmasına hələ hazır deyil.

Öz əsərində Q.Kazımov Azərbaycan dilinin tarixini tarixin dərinliklərindən XIII yüzilliyədək izləyir. Kitabın əvvəlində müəllifin “Biz də bu niyyətlə bu mürəkkəb problemləri bir yerə toplayıb faktlardan aldığımız təəssürat əsasında qəlbimizdən keçənləri kitaba köçürdük. Qoy vətənsəvər gənc alimlərin könlünə ilham versin” sözlərinə Ə.Rəcəbli öz münasibətini bildirir və qeyd edir ki, ürəyin hökmü ilə roman yazmaq və gənc şairlərin könlünə ilham vermək olar. Elmi əsər yazmaq üçünsə soyuq baş lazımdır. Ə.Rəcəbli Q.Kazımovun şumer dilini türk mənşəli hesab edəndə də, dünyanın bütün dillərinin, “hətta Çin dilinin də” türk dillərindən yarandığını iddia edəndə də, azəri dilinin türk dili olmasını sübut etməyə çalışanda da, Albaniyada türk mənşəli vahid alban dilinin, Mədiyada türk mənşəli vahid Mədiya dilinin mövcud olduğunu yazanda da ağılların hökmü ilə deyil qəlbinin hökmü ilə hərəkət etdiyini deyir (20, 379).

Sonra professor qeyd edir ki, Azərbaycanda XXI yüzilliyin ilk beş ilində ondan çox doktorluq, 100-ə yaxın

namizədlik dissertasiyası müdafiə edilmişdir. Əvvəllər Azərbaycanda dilçilik üzrə bir müdafiə şurası olanda müdafiə etmək iddiasında olanlar növbə gözləmədi. İndi isə dilçilik üzrə 4 müdafiə şurası olduğu halda iddiaçılar 2-3 il növbə gözləyir. Professor burada kimyada kəmiyyətin keyfiyyətə keçməsi qanununu xatırlayaraq bu qədər elmlər doktoru və namizədi arasından iki-üç həqiqi elmlər doktorunun çıxacağına ümid etdiyini deyir.

Sonda Ə.Rəcəblinin Azərbaycan dilçiliyi sahəsində gördüyü işlər, yazdığı əsərlər haqqında məlumat verilmişdir.

III FƏSİL

PROF. Ə.RƏCƏBLİNİN YARADICILIĞINDA STRUKTUR DİLÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

Struktur anlayışı təkcə dilçilik elmində deyil, elmin, texnikanın, praktik fəaliyyətin müxtəlif sahələrində işlənir. Bu anlayış dilçiliyə birdən-birə gəlməyib. Struktur termini XIX yüzillikdə təbiət elmlərinə, texnika və ictimai fəaliyyətin bütün sahələrinə nüfuz etmişdir. Struktur və struktur dilçilik terminləri dilçilikdə 1939-cu ildə Danimarka dilçisi V.Brøndalın proqram səciyyəli “Struktur dilçilik” məqaləsi nəşr edildikdən sonra işlənməyə başlanmışdır. Buna qədər isə struktur ideyası dildə “formanın” öyrənilməsi ilə əlaqədar olaraq söylənməmişdi. Bu baxımdan F.dö Sössürün hələ XX əsrin əvvəllərində forma haqqında dediklərinin dəqiqləşdirilməsi böyük əhəmiyyətə malik idi. İsveçrə dilçisi münasibətlərin həlledici rol oynadığı ideyasını irəli sürmüşdü (34, 14). Struktur dilçilik elə bir dilçilikdir ki, dilə struktur kimi baxır və özünün bütün qurumlarında bu məfhumu əsas tutur (34, 14).

Ə. Rəcəbli “Struktur dilçilik” əsərində struktur terminini hadisələrin bir-biri ilə sıx birləşməsindən ibarət olan, qarşılıqlı şəkildə bir-birini şərtləndirən, mövcudluğu bir-birindən asılı olan hissələrin bütövü kimi səciyyələndirir (34, 11).

Dil işarələr sistemi hesab olunur. Dilçilikdə dil işarələri ayrılıqda deyil, bir-biri ilə əlaqə və münasibətlərinə görə öyrənilir. Strukturalistlər dili bütöv sistem hesab edirlər. Onların fikrincə, bütöv dil sistemi daha kiçik sistemlərdən təşkil olunmuşdur və həmin sistemlər arasında iyerarxiya asılılığı özünü göstərir. Strukturalistlərə görə, dilçilik elmi başqa elmlərdən asılı deyil. Bu elm sahəsi dildaxili hadisələri öyrənməlidir (1, 259).

Dilçilikdə struktur dilçiliyin gənc qrammatikləri inkar etməsi əsasında yaranmışdır.

XX yüzilliyin 50-60-cı illərindən etibarən strukturalizm termini struktur dilçilik termini ilə yanaşı və hətta ona sinonim kimi işlənməyə başlayır. Strukturalizm termini də ümumelmi termin kimi hamı tərəfindən qəbul edilir. Bu termin XX yüzilliyin 20-ci illərindən başlayaraq psixologiya, sosiologiya, dilçilik, tarix, etnoqrafiya, ədəbiyyatşünaslıq, estetika, incəsənət elmlərində yeni cərəyanların tədqiqat obyektlərinin strukturunu aşkara çıxarmaq üçün istifadə olunur (34, 15).

Struktur dilçiliyin yaranması və təşəkkülünü görkəmli İsveçrə dilçisi F.dö Sössürün adı ilə bağlayırlar. Sössür 1916-cı ildə nəşr edilmiş “Ümumi dilçilik kursu” əsərində öz dörd müddəası ilə - “Dilçiliyin yeganə və həqiqi obyektidir”, “Dil öz xüsusi qaydası olan sistemdir”, “Dil substansiya deyil, formadır”, “Dilin hər vəziyyətində hər şey münasibətlərə əsaslanır” – struktur dilçiliyin dörd əsas təməl daşını – spesifik, sistem, forma və münasibət – qoydu (34, 144). Sössürün bir sıra tezislərinin yaygın və qeyri-müəyyən olması onun konsepsiyasının müxtəlif şəkildə şərh üçün imkanlar yaradır. Struktur dilçilikdə üç müxtəlif cərəyanın – Praha funksional dilçiliyi, Danimarka (Kopenhagen) qlossematika və Amerika deskriptiv məktəblərinin yaranması Sössürün təliminin həmin məktəbin nümayəndələri tərəfindən müxtəlif şəkildə dərk edilməsi ilə əlaqədar olmuşdur.

Qazan dilçilik məktəbinin banisi İ.A.Boduen de Kurtene- nin 1870-ci ildə Peterburq universitetindəki giriş mühazirəsində dilin sistemliliyi haqqında təlimi və fonem nəzəriyyəsini irəli sürməsi struktur dilçiliyin inkişafına təkan verdi. Struktur dilçiliyin ilk pilləsi fonologiya olmuşdur və indi də struktur dilçilik bu sahədə digər sahələrə nisbətən daha qüvvətlidir. Praha struktur dilçilik dərnəyi Kurtenenin funksional dilçilik ideyalarını inkişaf etdirmişdir.

Sössürün “Kursu” nəşr ediləndən 10 il sonra 1926-cı ildə çex dilçisi V.Matezius Praha şəhərində “Praha dilçilik dərnəyi” adı ilə struktur dilçilərin ilk dərnəyini təşkil edir.

Əbülfəz Rəcəbli qeyd olunan məsələləri diqqət mərkəzində saxlamış, XX əsr strukturalizm cərəyanını, onun məktəblərini “Struktur dilçilik” əsərində ayrıca tədqiq etmişdir.

Prof. Ə.Rəcəblinin nəzəri dilçiliyə aid əsərlərindən biri olan “Struktur dilçilik” 2005-ci ildə nəşr olunmuşdur. Kitabda müəllif struktur və struktur dilçilik anlayışları, struktur dilçiliyin yaranması tarixi və onun linqvistik əsasları, struktur dilçiliyin banisi F.dö Sössürün dilçilik təlimi, klassik məktəbləri, Praha funksional dilçilik məktəbi, qlossematika, deskriptiv dilçilik və fransız funksional dilçilik məktəblərinin nəzəri müddəaları, struktur dilçiliyin dilin tədqiqi üçün istifadə etdiyi metod və üsullar, distributiv təhlil metodu, müstəqim tərtibçilər metodu, transformasion təhlil metodu, dil modelləri, linqvistik modellər və onların tipləri, modelləşdirmənin məntiqi prinsipləri, tədqiqat modelləri, nitq fəaliyyəti modelləri, metanəzəriyyə anlayışı və s. məsələlər tədqiq olunmuşdur.

Azərbaycan dilçiliyində A.Qurbanov, A.Axundov, A.Babayevin əsərlərində struktur dilçilik haqqında çox qısa - bir neçə səhifəlik məlumat olsa da, bu dilçilik cərəyanı haqqında tədqiqat aparılmamışdır. Ə.Rəcəblinin “Struktur dilçilik” əsəri Azərbaycan dilində struktur dilçiliyə həsr edilmiş ilk sanballı əsərdir.

Əsərin birinci hissəsində struktur, struktur dilçilik və strukturalizm anlayışları təhlil olunur, dilçiliyin yaranmasının linqvistik əsasları, gənc qrammatiklər cərəyanı, struktur dilçiliyin yaranmasının ümumelmi şərtləri araşdırılır.

Bildiyimiz kimi, struktur dilçilik XX əsrdə F. dö Sössürün “Ümumi dilçilik kursu” əsəri nəşr edildikdən sonra yaranmışdır. Ə.Rəcəbli “Struktur dilçilik” əsərinin ikinci hissəsini F.dö Sössürə həsr etmişdir. Bu hissədə Sössürə qədərki dilçiliyin obyekt və predmeti, Sössürün həyatı, onun dilçilik konsepsiyalarının mənbələri, dixotomiyaları, dilçiliyin inkişafında Sössürün rolu haqqında məlumat verilir.

Sössür “Ümumi dilçilik kursu” adlı əsərində dilin sistem olması, dilin işarəvilik təbiəti, sinxroniya və diaxroniya, xarici və daxili linqvistika, dil və nitq problemlərinə toxunmuşdur.

“Ümumi dilçilik kursu” əsərində irəli sürülən bu problemlər onun xələfləri və müasirlərinin əsərlərində qaldırılmış və qismən həll edilmişdir. Prof. Ə.Rəcəbli kitabda Sössürün dilçilikdəki xidmətini belə qiymətləndirir: Sössürün dilçilik qarşısında xidməti ondan ibarət olmuşdur ki, o, bütün bu problemləri birləşdirmiş və dil haqqında vahid, ziddiyyətlərdən azad olmasa da, bütün suallara həlledici cavab verməsə də, vahid nəzəriyyə yaratmışdır (34, 80). Onun dili dil və nitq deyə iki hissəyə bölməsi dilçiliyin inkişafında böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. belə ki, məhz bu qarşılaşdırma “Ümumi dilçilik kursu” əsərində təsvir edilmiş digər antinomiya üçün çıxış mövqeyi olmuşdur. Sössürə görə sabitləşmiş münasibətlərin məcmusu dili təşkil edir və onun fəaliyyətini müəyyənləşdirir.

Daha sonrakı hissələrdə isə struktur dilçiliyin yaranması, əsas müddəaları, müxtəlif dilçilik məktəbləri və onların nəzəri müddəaları, dilçilik metodları, tədqiqat modelləri araşdırılır, təhlil olunur.

Kitabın üçüncü hissəsi struktur dilçilik məktəblərinin yaranması və müxtəlif dilçilik məktəblərinə həsr olunmuşdur. Bu hissədə struktur dilçiliyin əsas müddəaları göstərilmişdir. Struktur dilçiliyin əsas müddəaları bunlardır: 1. **Dilçiliyin spesifikasiyası.** Dilçilik müstəqil bir elmdir və onun tədqiqat obyektini ünsiyyət vasitəsi kimi mövcud olan dildir. 2. **Dilçiliyin sistemliyi.** Struktur dilçilik dili sistem şəklində öyrənməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. 3. **Dilin strukturu.** Dil struktur dilçilikdə eynicinsli forma kimi deyil, bir-biri ilə müxtəlif dərəcədə əlaqədar olan bütöv kimi qəbul edilir. Struktur dilçilik əsas dil vahidləri kimi fonem və morfemləri götürür. 4. **Sinxroniya və diaxroniya.** Struktur dilçilikdə dil sisteminin öyrənilməsində sinxroniyaya üstünlük verilir. 5. **Dilin struktur vahidlərinin linqvistik təsviri metodikası.** Struktur dilçilikdə dilin struktur vahidlərinin linqvistik təsviri metodikası ön plana, dil vahidlərinin və kateqoriyalarının reallığının öyrənilməsi isə arxa plana çəkilir.

Üçüncü hissənin birinci fəslində Praha funksional dilçiliyi araşdırılmışdır. Praqa dilçilik məktəbi struktur dilçiliyin əsas məktəblərindən biridir. Dil sisteminin düzgün fəaliyyətinin müəyyənləşdirilməsində Praha dilçilik məktəbinin böyük rolu olmuşdur. Onlar ilk dəfə dili qarşıdurmalar sistemi kimi gös-tərmişlər. Bu qarşıdurmaların mürəkkəb və dolaşlıq əlaqələrini açmaq onların tədqiqatlarının əsas istiqamətini təşkil edir.

Funksional dilçilik məktəbi Sössürün dil və nitq, sin-xroniya və diaxroniya, daxili və xarici linqvistika, işarələyən və işarələnən dioxotomiyalarını əsas götürmüş, bəzən bu dioxotomiyaları həm məzmun, həm də formaca dəyişərək inkişaf etdirmişdir (34, 154).

Praha funksional dilçilərinin maraq dairəsində olan məsələlərə dilin daxili quruluşu məsələləri – fonologiya, qrammatika məsələləri, ədəbi dil, dillərin ittifaqı məsələləri daxildir.

Funksiya anlayışını dil hadisələrinə tətbiq etməyə çalışan funksional dilçilər fonologiyanın öyrənilməsində əhəmiyyətli nəticələr əldə etmişlər. Funksiyanın şərhində N.S. Trubetskoyun “Fonologiyanın əsasları” əsəri xüsusi yer tutur.

Funksional dilçilikdə fonologiya məsələləri mühüm rol oynamışdır. Fonologiyanın yaranması Praha dilçilik məktəbinin adı ilə bağlıdır və onun banisi bu məktəbin nümayəndəsi N.S.Trubetskoy hesab olunur. Fonologiyanın inkişafında R.O.Yakobson, Y.Vaxek, V.Matezius və başqa dilçilərin də böyük rolu olmuşdur.

Praha dilçilik məktəbinin yaranmasında Boduen de Kurtenenin dil haqqında təlimi mühüm rol oynamışdır. Fonem təlimi Boduen de Kurtenenin dilçilik görüşlərinin ana xəttini təşkil edir. Hələ 1970-ci ildə Peterburq universitetində dediyi müha-zirədə Boduen de Kurtene qrammatikanın 3 bölməsini göstərir: 1. fonologiya/fonetika səs haqqında təlim kimi, 2. geniş mənada sözdüzəltmə, 3. sintaksis. Boduen de Kurtene fəaliyyətinin sonrakı dövrlərində fonetika və fonologiyayı bir-birindən ayırır və onların hər birini müstəqil elm kimi göstərir (40,182). 1927-ci ildə Boduen de Kurtene “Fonetika və psixofonetika arasındakı

fərq” adlı məqaləsində səs haqqında iki elmin – fonetika və psixofonetika elmlərinin olmasını qeyd edir (40, 191).

N.S.Trubetskoy “Fonologiyanın əsasları” əsərində belə fikir irəli sürür ki, dildə ifadə edən danışıqda ifadə edəndən tamamilə fərqləndiyinə görə “səslər haqqında elm”in iki olması məqsədəuyğundur. Bu elmlərdən biri nitqlə, digəri isə dil sistemi ilə məşğul ola bilər. O qeyd edir ki, həmin elmlərin obyektə müxtəlif olduğundan onların metodları da bir-birindən fərqlənə bilər (38, 6).

N.S.Trubetskoy yazır: “Fonetikanın danışıq səsləri, fonologiyanın isə dil səslərindən bəhs edən elm kimi müəyyənləşdirilməsilə yanaşı onlara başqa cür də tərif vermək olar: fonetika dil səslərinin sırf fenomenoloji tədqiqi ilə, fonologiya isə, bunun əksinə, həmin səslərin dildəki funksiyasını öyrənməklə məşğul olur” (38, 17).

Beləliklə, funksional dilçilik fonetika və fonologiyayı qəti surətdə fərqləndirir: fonetika insan nitqinin səslərini, fonologiya fonemləri öyrənir. Trubetskoy bu iki elm arasındakı fərqi başa düşür və eyni zamanda göstərirdi ki, hər iki elm bir-birinin nəticələrindən istifadə etməlidir.

Professor Ə.Rəcəbli “Struktur dilçilik” adlı əsərində fərqləndirici əlamət anlayışını müasir fonologiyanın əsas anlayışı kimi qeyd edir (34, 167). Fərqləndirici əlamətlər vasitəsilə fonemlərin qarşılaşdırılması həyata keçirilir. Trubetskoya görə fərqləndirmə anlayışı digər iki anlayışın - qarşılaşdırma və müxalifət anlayışlarının olmasını tələb edir. Bir şey başqasından fərqləndirildikdə onlar arasında qarşılaşma və müxalifət anlayışları meydana çıxır. Səs qarşılaşmaları fonoloji (distinktiv) və qeyri-distinktiv müxalifətlər adlandırılır. Fonoloji qarşılaşmalar kimi Trubetskoy iki sözün intellektual mənalərini fərqləndirə bilən səs qarşılaşmalarını, qeyri-distinktiv müxalifətlər kimi isə bir sözdə səsin dəyişməsi ilə məna fərqi əmələ gəlməyən səs qarşılaşmalarını nəzərdə tutur (38, 39- 40).

Məna fərqləndirmə haqqında təlim Trubetskoyun fonoloji nəzəriyyəsinin əsasını təşkil edir. O, dilçiliyə fonoloji qarşılaş-

dırma və fonoloji vahid anlayışlarını daxil edir. Buradan da fonem və fonemin variantı anlayışı hasil edilir. Trubetskoya görə səslər əvəzlənən və əvəzlənməyən olur. Əvəzlənən səslər dildə eyni səs əhatəsində ola bilər. Əvəzlənməyən səslər isə əksinə heç vaxt eyni səs əhatəsində olmur. Trubetskoy fonemi dilin ən kiçik fonoloji vahidi adlandırır. Hər bir söz səslərin məcmusudur, obrazıdır. Sözlərdə məna fərqi əmələ gətirən fonemlər sözlərin şəkillərini fərqləndirən əlamətlərdir. Sözlərdə fonemlərin düzülüşü onu başqa fonemlərdən fərqləndirir. Qarşılaşma anlayışını Ə.Rəcəbli müxalifət kimi qeyd edir və fonologiyada müxalifət və təzad məfhumlarını fərqləndirir. İki fonem arasında oxşar əlamət yoxdursa, bu təzad, oxşar və fərqli əlamətlər varsa, bu müxalifət adlanır (34, 168).

Praha dilçilik məktəbinin nümayəndələrinin tədqiq etdikləri sahələrdən biri də qrammatika problemləri olmuşdur. Bu məktəbin nümayəndələri dilçilik elminin bölünməsi haqqında yeni konsepsiya irəli sürmüşlər. Onlar dilçiliyi 1) linqvistik nominasiya nəzəriyyəsi; 2) sintaqmatik üsullar nəzəriyyəsi və 3) morfolojiya deyə üç hissəyə bölürlər. Bu bölgü dilə struktur və funksional baxımdan yanaşmanın nəticəsidir. Funksional dilçiliyə görə, linqvistik nominasiya nəzəriyyəsi dil hadisələrinin təhlili, sözün dar mənasında sintaksis və semantikanı əhatə edir. Sintaqmatik üsullar nəzəriyyəsi sintaqmatik fəaliyyət nəticəsində təzahür edən söz birləşmələrini öyrənir. Sintaqmatika ənənəvi sintaksisə uyğun gəlmir. Sintaqmatika, hər şeydən əvvəl, xəbərin tiplərini öyrənir və bu zaman qrammatik mübtədanın funksiyaya və formalarını da nəzərə alır. Morfolojiya söz formaları sistemi və onların qrupları nəzəriyyəsinə əhatə edir. Funksional dilçilik məktəbi morfolojiyanı müstəqil şəkildə deyil nominasiya və sintaqmatik üsullar nəzəriyyəsi ilə çarpaz şəkildə mövcud olduğunu qeyd edir (34, 177).

Praha funksional dilçilik məktəbinin nümayəndələrinin fonologiya və morfolojiya sahəsindəki fikirləri nəzəriyyə şəklində təzahür etmişdir. Onlar sintaksis sahəsində də tədqiqatlar aparmışlar. Lakin onu qeyd etmək lazımdır ki, onların sintaksis sa-

həsindəki uğurları fonologiya və morfologiya sahəsindəki uğurlarından zəifdir. Z.Verdiyeva, F.Ağayeva və M.Adilovun “Dilçilik problemləri” kitabında Praha dilçilik məktəbinin sintaksis sahəsindəki ən başlıca xidməti V.Mateziusun irəli sürdüyü “cümlənin aktual üzvlənməsi” nəzəriyyəsi olduğu qeyd olunur. “Aktual üzvlənmə” nəzəriyyəsi müxtəlif dillərdə söz sırasının xüsusiyyətlərini, bəzi üslubi problemləri öyrənməkdə xüsusi rol oynamışdır. Cümləyə məntiqi-psixoloji baxımdan deyil, sırf dil baxımından, kommunikativ funksiya baxımından yanaşılması aktual qrammatikanın nailiyyəti hesab olunur (39, 125).

Praha dilçilərinin dilçiliyin əsas bölmələrinin sxemini vermələri, xüsusən funksional onomatologiyanı və funksional sintaksisi fərqləndirmələri diqqətəlayiqdir (34, 184).

Funksional dilçilik məktəbinin nümayəndələrinin xüsusi diqqət yetirdiyi məsələlərdən biri də ədəbi dil problemi olmuşdur. Funksional dilçilər dilə funksional baxımdan yanaşırdılar. Buna görə də onlar dilin ünsiyyət vasitəsi olmasını əsas götürürdülər. Funksional dilçilərə görə nitq fəaliyyətinin iki əsas funksiyası var: sosial funksiya və ekspressiv funksiya. Sosial funksiya da öz növbəsində kommunikativ və poetik funksiya ayrılır. Funksional dilçilər belə bir nəticəyə gəlirdilər ki, nitq fəaliyyətinin müxtəlif funksiyaları olduğu üçün onlara uyğun olaraq müxtəlif funksional dillər də mövcud olmalıdır.

Dillərin ittifaqı problemi də funksional dilçilər tərəfindən araşdırılmışdır. Onların əsərlərində mənşəcə müxtəlif dil ailələrinə mənsub qonşu dillər qrupunda oxşar xüsusiyyətlərin təzahür etdiyi göstərilir. Funksional dilçilər coğrafi ərazicə qonşu olan dillərin oxşar xüsusiyyətlərə görə birləşməsinə dillərin ittifaqı adlandırırlar.

Ə.Rəcəbli kitabın bu fəslində Praha funksional dilçilərinin bütün bu məsələlərlə bağlı görüşlərini araşdırmışdır.

Z.Verdiyeva, F.Ağayeva və M.Adilovun birgə yazdıqları “Dilçilik problemləri” kitabında Praha məktəbinin əsas cəhəti kimi onun bütün üzvlərinin ümumi, vahid rəydə olmaları, onlar arasında fikir ayrılığın olmaması göstərilir.

Üçüncü hissənin ikinci fəslı Qlossematika (Kopenhagen) dilçilik məktəbi haqqındadır. Kopenhagen dilçilik dərənəyinin üzvləri Sössür nəzəriyyəsinin daha ortodoksal variantını yaratmış, onu universallıq və məntiqilik istiqamətində inkişaf etdirmişlər (34, 50). Bu fəsildə Qlossematikanın nəzəri əsasları, dilin struktur sistemi haqqındakı tədqiqatları, postulatları və s. məsələlərlə bağılı görüşləri araşdırılmışdır. Müəllif qlossematikanın olduqca mürəkkəb konsepsiyanı inkişaf etdirdiyini, onların müddəalarının çətin başa düşüldüyünü, çətin qavranılan müddəaların nöqsanlı formalarla ifadə edilməsini və onların tamamilə yeni, çox vaxt çətin başa düşüln terminlərdən istifadə etmələrini bu məktəbin dilçilərin geniş dairəsində az diqqət çəkmələrinin səbəbləri kimi göstərir (34, 196).

Ə.Rəcəbli qeyd edir ki, qlossematika Sössürün “Ümumi dilçilik kursu” əsərinin səhifələrindən doğılsa da, qlossematiklər Sössürün ideyalarını birtərəfli, təhrif olunmuş şəkildə izah etmişlər. Qlossematiklər Sössürün - dil münasibətlərin təmiz məcmusudur, dil material reallaşmadan azad edilmiş formadır – müddəasını ehkəmləşdirmiş, onu təhrif etmişlər. Onlar bu müddədə münasibətlərdən başqa bir şey görmürlər.

Qlossematiklərin nümayəndəsi olan Bröndal Sössürün təlimindən təkə sinxroniyanı götürür, dilin müasir vəziyyətini öyrənirdi. O, dilin tarixi aspektini qəbul etmir, müqayisəli-tarixi qrammatikanı rədd edir. Müəllif qeyd edir ki, bütün bunlar qlossematikanı obyektiv idealizmə, neopozitivizmə və fenomenologiyaya gətirib çıxarır (34, 200). Qlossematiklərin nümayəndəsi Yelmslev Sössürün dil və nitq dixotomiyasını mükəmməl hesab etmir. Yelmslevə görə dixotomiya üç müxtəlif anlayışı əhatə edir: 1. Dilin sxemi, 2. Dil norması, 3. Dil uzusu. Sössür bu anlayışları “dil” termini ilə birləşdirir. Yelmslev “nitq” anlayışına uyğun gələn “akt” məfhumunu da bura əlavə edir və beləliklə, dixotomiya əvəzinə dördlük alınır: sxem, norma, uzus, akt.

M.Adilov “Dilçilik problemləri” kitabında Yelmslevin Sössürün dil məsələsində ardıcıl olmamasını qeyd edir. Burada

Sössürün dil-nitq bölgüsü əvəzinə Yelmslevin sxem – norma – işlədilmə - akt bölgüsünü irəli sürdüyü qeyd olunur (39, 138).

Bu fəsildə prof. Ə.Rəcəbli qlossematikanın məntiqi əsasını dəqiq elmlərdə tətbiq edilən üç metodoloji prinsip üzərində qurulduğunu qeyd etmiş və həmin məntiqi postulatları – deduksiya prinsipi, empirik prinsip, immanentlik prinsipi – araşdırmışdır.

Qlossematiklərə görə həm ifadə, həm də məzmun planında forma və substansiya fərqləndirilir. Forma daimi və müəyyənədicisi, substansiya asılı və dəyişkəndir. Yelmslevin məzmun planının forması Humboldtun dilin daxili formasını, Yelmslevin ifadə planının forması isə Humboldtun dilin xarici formasını xatırladır (34, 206).

Üçüncü hissənin üçüncü fəslində müəllif deskriptiv dilçiliyin yaranmasını, onun nəzəri əsaslarını, deskriptiv dilçiliyin banisi L.Blumfildin dilçilik görüşlərini, onun qrammatika nəzəriyyəsini, deskriptiv dilçiliyin predmetini, lingvistik təhlil metodlarını araşdırmışdır. Bildiyimiz kimi deskriptiv dilçilik Amerika struktur dilçilik məktəbidir. Müəllif qeyd edir ki, dilçiliyin amerikanistika sahəsi XIX əsrin ortalarında Amerika dilçilərinin hinduların dillərini öyrənməsi nəticəsində yaranmışdır. Amerika dilçiliyi etnoqrafiya, antropologiya və psixologiya ilə sıx əlaqədə inkişaf edirdi. Hindu və eskimosların maddi və yazılı abidələri olmadığından deskriptiv dilçilər dili xalqın mədəniyyətinin, əxlaqının və psixologiyasının bütün təzahür formaları kimi öyrəndilər. Amerika dilçiliyində xüsusi sahə - antropoloji dilçilik və eləcə də bir sıra cərəyanları – etnolingvistik, bihevizizm - göstərmək olar.

Amerika dilçiliyi müxtəlif cərəyan və konsepsiyaları birləşdirir. Bunlardan ən geniş yayılanı deskriptiv dilçilik məktəbidir. Dilin distributiv təhlili metodları bu məktəbin simasını müəyyənləşdirir.

Amerika deskriptiv dilçiliyində iki cərəyanı – Jel qrupu və Enn-Arbor qrupunu fərqləndirirlər. Jel qrupunun nümayəndələri B.Blok, M.Cuz, C.Traycer, Z.Hərris, Ç.Hokket Blumfildin davamçıları və şagirdləri olmuşlar. Jel qrupunun nümayəndələri

fonologiya, morfolojiya və sintaksisi formallaşdırır, məna meyarlarını tədqiqatdan çıxarmağa təşəbbüs edirdilər (34, 217). Enn-Arbor cərəyanının nümayəndələri Y.Nayda, K.Payk, Ç.Friz, M.Halle Səpirin nəzəri görüşləri ilə əlaqəni saxlayır, Blumfildin tədqiqat üsulları texnikasından istifadə edirdilər. Bu dilçilər isə dil sisteminin ən axırcı ibtidai vahilərini, yəni fonem, morfem, taksem və s. tədqiq etməklə məşğul olurdular. Onlar həmçinin dilin psixoloji konsepsiyasına bağlılıq, informantın davranışına təsir göstərən faktlara da diqqət yetirirdilər (34, 218).

Müəllif Amerika struktur dilçiliyində daha bir cərəyan haqqında da qeyd etmişdir. Bu transformasion təhlil məktəbidir. Bu məktəb XX yüzilliyin 50-ci illərində təşəkkül tapmışdır və cümlə strukturunun formal təhlili metodlarının sonrakı inkişafıdır (34, 218).

Prof. Ə.Rəcəbli L.Blumfildin dilçilik konsepsiyasına qiymət verərkən qeyd edir ki, o, dil strukturunun bütöv və ardıcıl nəzəriyyəçisidir. Müəllif L.Blumfildin dilçilik qarşısındakı xidmətlərini N.S.Trubetskoyun fonologiya sahəsində qazandığı uğurlarla müqayisə edir. Deskriptiv dilçilik məktəbinin nümayəndələri L.Blumfildin qrammatika sahəsindəki bütün əsas postulat və anlayışlarını istifadə edərək dilin struktur təhlilinin üç əsas metodunu işləyib hazırlamışlar: distributiv təhlil, müstəqim tərtibçilər üzrə təhlil və transformasion təhlil. Müasir struktur dilçiliyin cəbbəxanasından fonologiyanı çıxarmaq ağılaşmaz olduğu kimi, struktur dilçiliyi bu metodlarsız təsəvvür etmək də mümkün deyildir (34, 228).

Deskriptiv dilçiliyin əsas prinsipi belədir: nitq aktından nitq ümumiliyinə doğru. Dilçiliyin vəzifəsi mətni elə təsvir etməkdir ki, o bu dildə mətnin qavranılmasını və frazanın düzgün tələffüzünü təmin etsin. Bu tezis açıq olmasa da, dil-nitq dixotomiyasının həllini əhatə edir (34, 229).

Deskriptiv dilçilik belə bir hökm irəli sürür ki, dil ifadə və məzmun planı olan işarələr sistemidir. Dil sistemi üç hissədən təşkil olunmuşdur: ifadə sistemi, məzmun sistemi və onların arasında əlaqə. İfadə planını “forma linqvistikası”, məzmun planını “məzmun linqvistikası”, onların arasındakı əlaqəni isə

lüğət təsvir edir. Deskriptiv dilçilik təkcə ifadə planının təhlili ilə məşğul olur (34, 229). Blumfildin dilçilik görüşlərindən danışarkən müasir dilçilikdə deskriptiv dilçiliyin məzmun planını inkar etdiyi göstərilir. Deskriptiv dilçilər struktur təhlilin birinci pilləsi kimi ifadə və məzmun planını bir-birindən ayırır, əvvəlcə ifadə planını tədqiq edirlər. İfadə planı tədqiq edildikdən sonra isə struktur təhlil məzmun planında aparılır. Təhlilin belə daraldılması tədqiq edilən obyektin bütün xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi üçün edilir (34, 230). Deskriptiv dilçilər dilə dar aspektdə - ifadə planında distributiv səciyyələndirmə cəhətdən yanaşırlar.

Professor Ə.Rəcəbli deskriptiv dilçiliyin dilçilik elminə verdiyi ən qiymətli hədiyyə kimi onların mətn materialının təhlili və təsviri proseduru qismən formallaşdırmasında görür. Müəllif dil modellərinin riyazi nəzəriyyəsinin deskriptiv dilçiliyin əsasında yaranmasını onların fəaliyyətinin əsas yekunu kimi qeyd edir (34, 235).

Bu fəsildə əvvəldə araşdırılmış dilçilik məktəblərinin bir-birindən fərqli və oxşar cəhətləri göstərilmiş, struktur dilçiliyin hər üç məktəbinin dilçiliyin inkişafında öz payı olduğu qeyd olunmuşdur. Müəllif bu məktəblərin ümumi cəhəti kimi onların gənc qrammatiklərin əleyhinə çevrilməsini göstərir. Gənc qrammatiklərin tarixizmindən fərqli olaraq struktur dilçilər sinxronik dülçiliyə üstünlük verirdilər. Struktur dilçilik məktəbləri dilə struktur kimi baxır, dilin səviyyə səciyyəli olması müddəası ilə çıxış edirdilər. Gənc qrammatiklərdən fərqli olaraq struktur dilçilik məktəbinin nümayəndələri dilçiliyi dil işarəsinə istinad edən müstəqil elm hesab edirdilər. Bu məktəblər hər şeydən əvvəl köhnə tədqiqat metodlarının kamil olmadığını göstərdi və yeni təhlil üsullarının meydana gəlməsi üçün həvəsləndirici amil yaratdı (34, 247).

“Dilçilik problemləri” (Z.Verdiyeva, F.Ağayeva, M.Adilov) kitabında müasir struktur dilçilik məktəblərini birləşdirən ümumi cəhət kimi bu məktəblərin dili immanent struktur hesab

etmələri, fonologiya və qrammatikanın struktur tədqiqinə diqqət yetirmələri göstərilir (39, 20).

Dördüncü fəsildə fransız funksional dilçilik məktəbi, onun banisi A.Martinenin dilçilik görüşləri, bu məktəbin dilçilik sahəsində diqqət yetirdiyi sahələr haqqında məlumat verilmişdir.

Fransız funksional dilçilik məktəbi XX əsrin 60-70-ci illərində təşəkkül tapmışdır. Andre Martine bu məktəbin banisi və ideya rəhbəridir. Məktəb Praha dilçilik məktəbinin ideya təsiri altında yaranmışdır. Paris və Praha dilçilik məktəblərini yaxınlaşdıran xüsusiyyət bu məktəblərin hər ikisində həm dili, həm də nitqi sintaqmatik və paradiqmatik planda öyrənmələridir. Hər iki məktəbin nümayəndələri dilin tədqiqinə onun vəzifəsi, funksiyası baxımından yanaşırdılar. Prof. Ə.Rəcəbli bu məktəblərin fərqli cəhətlərini də göstərmişdir. Praha məktəbinin nümayəndələri nitq fəaliyyətinin iki əsas funksiyasını – ünsiyyət və ekspressiv funksiyaları göstərirlər. Fransız funksionalistləri isə dilin funksiyaları ilə fonemin funksiyalarını fərqləndirirlər. Onlar dilin üç əsas funksiyasını göstərirlər: sosial, ekspressiv və estetik. A.Martine dilin dördüncü funksiyasını da göstərir. Bu idrak funksiyasıdır. Martine dilin funksiyaları arasında ünsiyyət funksiyasına üstünlük verir. Praha funksional dilçilik məktəbinin nümayəndəsi Trubetskoy fonemin fərqləndirici, ayırıcı və kulminativ funksiyalarını göstərirdi. Martine fərqləndirici funksiyayı fonemin yeganə daimi funksiyası adlandırır. Ayırıcı funksiya epizodik və törəmədir və fonemin inkişafına ciddi təsir göstərmir. Kulminativ funksiya isə özünü yalnız epizodik planda göstərir. Fransız funksional dilçilik məktəbinin nümayəndələri Praha dilçilik məktəbinin fonemin funksiyaları haqqındakı fikirlərini inkişaf etdirmiş və fonemin dördüncü funksiyasını – estetik funksiyasını yaratmışlar. Müəllif burada fransız dilçilik məktəbinin dil sistemi və dil strukturu, dilin daxili strukturu, morfolojiya və sintaksis haqqındakı fikirlərini, dil və nitqin fərqləndirilməsi problemi, dilin təkamülündə daxili və xarici faktorların roluna Martinenin münasibətini, fransız dilçilik məktəbinin dilçilik prinsiplərini də araşdırmışdır.

Kitabda dilçilik metodları – distributiv təhlil və transformasiya təhlil metodları, modellər – linqvistik, tədqiqat və nitq fəaliyyəti modelləri, metanəzəriyyə tədqiq edilmişdir. Kitabın sonunda müəllif struktur dilçiliklə bağlı fikirlərini ümumiləşdirmişdir.

“Struktur dilçilik” əsəri struktur dilçilik, onun əsas ideyaları, nəzəriyyələri, məktəbləri, tədqiqat üsul və metodları, dilin təhlili modelləri haqqında təsəvvür yaradır.

Ə.Rəcəbli “Dilçilik tarixi” əsərinin ikinci cildində də struktur dilçilik və onun ayrı-ayrı məktəbləri haqqında məlumat vermişdir. Müəllif kitabın ikinci cildində struktur dilçilik məktəblərini (Praha dilçilik məktəbi, Qlossematika dilçilik məktəbi, Amerika deskriptiv dilçilik məktəbi, Fransız funksional dilçilik məktəbi) ayrıca tədqiq etmiş, məktəblərin fərqli cəhətlərini, bu məktəblərin Sössürün müddəaları ilə bağlı fərqli fikirlərini müəyyənləşdirməyə çalışmışdır.

Prof. Ə.Rəcəblinin 2016-cı ildə nəşr olunmuş “Deskriptiv dilçilikdə fonologiya və qrammatika problemləri” və “London struktur dilçilik məktəbi” adlı əsərlərində də Amerika və London struktur dilçilik məktəblərinin ideyaları, üsul və metodları daha ətraflı və geniş araşdırılmışdır.

Prof. Ə.Rəcəblinin “Deskriptiv dilçilikdə fonologiya və qrammatika problemləri” kitabındadeskriptiv dilçilik, xüsusilə həmin məktəbdə fonologiya və qrammatika məsələləri araşdırılmışdır. Kitab iki bölmədən ibarətdir: fonologiya və qrammatika.

Kitabın fonologiya bölməsində prof. Ə.Rəcəbli Amerika dilçilərinin Amerika struktur dilçiliyinin yaranmasını L.Blumfildin və E. Səpirin adı ilə bağlasalar da, ABŞ-da fonologiya nəzəriyyəsinin əsasının M.Svodeş və V.Tvoddell tərəfindən qoyulduğunu qeyd edir. ABŞ-da fonologiyanın tutduğu mövqə məhz bu iki dilçinin adı ilə bağlıdır (21, 3).

Amerika deskriptiv fonologiyasının tərkibinə daxil olan və Amerika deskriptivistlərinin morfolojiyaya aid etdikləri morfolojiya və morfofonemika, professorun fikrincə, morfolojiya və fonologiya arasında aralıq bir fəndir (21, 5).

Amerika struktur dilçiliyində fonologiyanın əsas vahidi fonemdir. Blumfildə görə dilin təsviri fonologiyadan başlayır. Deskriptiv fonologiyada distributiv meyar qəbul edilsə də, fonetik oxşarlıq meyarına həmişə müraciət olunmur. Deskriptiv dilçilər bu meyarı qeyri-müəyyən hesab edirlər. Hərris bu meyarı tam ixtiyari hesab edir. Müəllif hər iki meyarın qüsurlu olduğunu və buna görə də təhlilə yeni əlavə meyarların cəlb edilməsinin vacibliyini göstərir. Prof. Amerika struktur dilçiliyinin dilin təsvir təhlili ilə məşğul olmadığına görə ABŞ-da diaxron fonologiya nəzəriyyəsinin işlənmədiyini, bununla yanaşı ABŞ-da müqayisəli-tarixi tədqiqatlar praktikasının ayrı-ayrı hindu dillərinin ulu dilinin bərpası istiqamətində aparıldığını qeyd etmişdir. Elə burada M.Svodeşin bu bərpaları diaxron fonologiya nəzəriyyəsi deyil, “ümumi gümanlar məhsulu” hesab etdiyi qeyd olunur (21, 19). Mövzunun sonunda müəllif Amerika dilçilərinin dil vahidlərini, dilin struktur ünsürlərini ciddi şəkildə fərqləndirmədiklərini qeyd etmişdir. “Dil strukturunun bəsit vahidini fonem adlandırırıqsa, o, dilçidən asılı olmayaraq obyektiv şəkildə mövcuddur; fonemi linqvistik modelləşdirmənin vahidi kimi, yəni dilçinin dil haqqında mücərrəd təsəvvürün məhsulu kimi başa düşürüksə, onda o, nəzəri konstruktiv keyfiyyət kəsb edir, nəinki bir konsepsiyadan digərinə variantlaşır, hətta təsvirin məqsədindən asılı olaraq bir konsepsiya daxilində variantlaşa bilər” (21, 21).

Kitabın “Qrammatika” bölməsində Amerika deskriptiv dilçilərinin qrammatik modellərin yaradılması və bununla bağlı problemlər, müxtəlif dilçilərin hazırladığı modellər, “klassik” deskriptiv modelin hazırlanması, müstəqim tərtibçilər və transformasion metodlar ətraflı şəkildə araşdırılmışdır.

Sonda prof. Ə.Rəcəbli dilin qrammatikasına mütləq dəyərlilik baxımından yanaşılmasının əsassız olduğunu, prinsiplərə görə fərqlənən törədici və analitik qrammatikaları tutuşdurmağın doğru olmadığını qeyd edir. “Törədici qrammatikanın modelləri ilə sadə qənaətli üsulla təsvir oluna bilən bir şeyi heç də həmişə analitik modelin hüdudları daxilində o cür sadə təsvir

etmək olmur” (21, 84). Müəllif gələcəkdə cümlənin törədici təhlili üçün vahid modellərin yaradılmasını mümkün hesab edir.

“London struktur dilçilik məktəbi” kitabı da müəllifin 2016-cı ildə nəşr olunmuş kitablarından biridir. Kitabın əvvəlində professor XX yüzilliyin 60-cı illərində struktur dilçiliyin geniş yayılmış məktəbləri olan Praha funksional dilçilik məktəbi, Amerika deskriptiv dilçilik məktəbi və Danimarka qlossematika məktəbi haqqında həm elmi, həm də elmi-metodiki ədəbiyyatda tez-tez yazılar verildiyini qeyd etmişdir. Müəllif qeyd edir ki, bu məktəblər haqqında ədəbiyyatlarda geniş məlumat verilsə də, struktur dilçiliyin başqa məktəblərinin – fransız funksional dilçiliyinin, London struktur dilçilik məktəbinin, Cenevrə və Tokio struktur dilçilik məktəblərinin mövcud olması haqqında, demək olar ki, heç məlumat verilmir (31, 3).

Dilçiqeyd edir ki, XX yüzilliyin 60-cı illərində rus və eləcə də Azərbaycan dilçiliyində Praha funksional dilçilik, Amerika deskriptiv dilçilik və Kopenhagen qlossematika məktəblərinin ideya və metodları haqqında müəyyən təsəvvürlər yaradılmışdı. Azərbaycan dilçiliyində bu struktur dilçilik məktəbləri haqqında N.N.Məmmədovun “Dilçiliyin əsasları” kitabında bir səhifəlik məlumat verilmiş, daha sonra 1982-ci ildə Z.Verdiyeva, F.Ağayeva və M.Adilovun “Dilçilik problemləri” kitabında da bu məktəblər haqqında nisbətən geniş məlumat verilmişdir.

Azərbaycan dilçiliyində fransız funksional dilçilik məktəbi haqqında məlumata prof. Ə.Rəcəblinin “Struktur dilçilik” kitabında rast gəlirik. Lakin struktur dilçilik cərəyanının London linqvistik məktəbi adlanan ingilis qolu hələ də dilçilərin diqqətini cəlb etməmişdir. Professor Ə.Rəcəbli “London struktur dilçilik məktəbi” kitabı ilə Azərbaycan oxucusunda bu məktəb haqqında təsəvvür yaratmağa çalışmışdır.

London dilçilik məktəbinin ideya təşkilatçısı və rəhbəri Con Rupert Förs olmuşdur. Försün nəzəriyyəsinin əsas müddəalarının 1930-cu ildə nəşr olunmuş “Speech” (Nitq) adlı əsərində

ifadə olunduğunu qeyd edən müəllif onun dilçilik konsepsiyasının da XX əsrin 30-cu illərindən formalaşdığını deyir.

Professor Ə.Rəcəbli Azərbaycan dilçiliyində London struktur dilçilik məktəbi haqqında məlumatın olmamasını dilçilik elmi üçün qüsurlu sayır. Müəllif bu məktəb haqqında məlumatın olmamasının bir neçə səbəbini göstərir. Birinci səbəb kimi onu qeyd edir ki, London struktur dilçilik məktəbi nümayəndələrinin əksəriyyəti qeyri-hind-Avropa dillərini araşdırmaqla məşğul olmuşlar. İkinci səbəb onların əsərlərinin az-tirajlı xüsusi əsərlərdə - toplularda, xəbərlərdə, elmi əsərlərdə və s. çap olunmasıdır. Ən böyük səbəbi isə onda görür ki, bu məktəbin rəhbəri və eləcə də onun ardıcıllarının nəzəri müddəaları XX yüzilliyin 50-60-cı illərinə qədər ayrı-ayrı, monoqrafiya və ya rəhbərlik şəklində tərtib olunmamış formada mövcud olmuşdur. 1957-ci ildə nəşr olunan iki kitabdan – “Dilçilik səhifələri” və “Studies in linguistic analysis” kitablarından sonra Förs və onun ardıcıllarının nəzəriyyəsi geniş dilçilik dairələrinə məlum oldu (31, 8).

Försün və onun ardıcıllarının fəaliyyət göstərdiyi illərdə Londonda iki dilçilik məktəbi fəaliyyət göstərirdi: London struktur dilçilik məktəbi və İngilis (London) fonetika məktəbi. Bu məktəblər baxışlarına görə bir-birindən fərqlənir. London fonetika məktəbinin nümayəndələri dilçilik fənləri arasında fonetikaya mərkəzi mövqe ayırır, fonetikanın məlumatlarına həlledici əhəmiyyət verirlər. London struktur dilçilik məktəbinin nümayəndələrinin isə elmi-tədqiqat işlərində fonetikanın aparıcı rolunu qəbul etmirlər. Onların fikrincə, fonetika fonoloji tədqiqatların əsasıdır və bu tədqiqatlar leksika və qrammatika faktlarının təsviri üçün bazis təşkil edir. Prof. Ə.Rəcəbli bu məktəbin nümayəndələrinin fonemə münasibətini də vermişdir. O qeyd edir ki, Försə görə, fonemin əsas vəzifəsi mənanı fərqləndirməkdir. D.Counz isə fonemin məna fərqləndirici funksiyasına etinasız münasibət bəsləyir. O, fonemin fonetik oxşarlıqlar meyarını və fonemin mövqe əlamətlərini əsas götürür.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində yaranmış bütün dilçilik məktəbləri kimi London struktur dilçilik məktəbi də gənc qrammatizm konsepsiyasına qarşı mübarizədə təşəkkül tapmışdır. London struktur dilçilik məktəbinin nümayəndəsi C.R. Förs müqayisəli-tarixi araşdırmalara həddindən artıq uymağı tənqid edir, dilə əsas baxış kimi sinxron yanaşmanı postulatlaşdırırdı. Bu məktəbin nümayəndələri belə hesab edirdilər ki, komparativistlərin əldə etdikləri nəticələr kifayət qədər konkret deyil və onlar dilin fəaliyyətinə etinasız yanaşırlar (31, 12).

Müəllif kitabda Försün konsepsiyasının mühüm və ziddiyyətli tərəflərini də göstərir. “Försün konsepsiyasının mühüm cəhəti budur ki, o, nitq fəaliyyətinin sosial aspektini nəzərə almağı tələb edir. Lakin onun irəli sürdüyü dilin sosioloji nəzəriyyəsi çoxlu daxili ziddiyyətlərdən azad deyildir. Məsələn, Försün fikrincə, dili öyrənərkən tədqiqatçı insanı təhrək edən həm sosioloji, həm də bioloji amilləri nəzərə almaya bilməz, lakin elə buradaca o, insanın nitq fəaliyyətində bioloji motivləşməyə üstünlük verir, sosioloji faktorların zərərinə xalis bioloji faktların əhəmiyyətini şişirdir (31, 15).

Försün fikrincə, dilçiliyin bütün məzmunu mənanın öyrənilməsindən ibarətdir. Məna nəzəriyyəsi London struktur dilçilik məktəbinin linqvistik konsepsiyasının bünövrəsini təşkil edir. Müəllif onu da qeyd edir ki, “məna” termininin mənası London struktur dilçilik məktəbi nümayəndələrinin ifadəsində spesifik səciyyə daşıyır. Məktəbin nümayəndələrinin fikrincə, müəyyən bir ünsürün mənası onun məzmununun deyil, formasının funksiyasıdır (31, 18).

Kitabda London struktur dilçilik məktəbində situasiya konteksti anlayışı, dildə modelləşdirmə problemi, monizm, qrammatik səviyyə problemi də araşdırılmışdır. London struktur dilçilik məktəbinin nümayəndələri Amerika dilçilərinin dil təhlinin fonem və morfemləri müəyyənləşirən dilçilik nəzəriyyəsini tənqid edirdilər. Onların fikrincə Amerika deskriptiv dilçiləri morfemə daha yüksək səviyyənin vahidi olan sözün və daha uzun kəsiklərin - söyləmin əlamətini aid edirlər (31, 29).

Förs öz nəzəriyyəsinin mahiyyətindən danışarkən qeyd edirdi ki, bu nəzəriyyə monistdir. Förs, bir tərəfdən, Sössürün dualist istiqamətini inkar edir, digər tərəfdən də Yelmslevin ifadə və məzmun planının nəzəri baxımdan fərqləndirilməsini qəbul etmirdi. Onun fikrincə ağıl və bədən, dil və təfəkkür, söz və məfhum, signifiant və signifikant, ifadə və məzmun kimi dioxotomiyalar artıq yüküdür və atılmalıdır. Bununla əlaqədar olaraq, o, formal təhlillə semantik təhlili prinsipə fərqləndirməyi də inkar edir (31, 32). London struktur dilçiləri, bir tərəfdən, ciddi surətdə dil səviyyələrinin təcrid olunmuş şəkildə, daha yüksək səviyyənin vahidlərinin daha aşağı səviyyənin vahidləri əsasında araşdırılması tərəfdarlarından, digər tərəfdən, müxtəlif səviyyələrin hadisələrini ciddi surətdə fərqləndirməyin mümkün olmadığını söyləyən dilçilərdən fərqlənirlər (31, 33). Dilçilik ədəbiyyatında London struktur dilçilik məktəbinin bu müddəası tənqid edilir.

Məktəbin nümayəndələri dilin araşdırılmasının dil strukturunun yüksək səviyyəsindən başlayıb, daha aşağı səviyyənin təhlilinə keçməyi məsləhət görürdülər. Onların fikrincə, yalnız bu yolla ayrı-ayrı dil hadisə və formalarının funksional mənalılığı dilçinin diqqətindən yayına bilməz. Lakin məktəbin nümayəndələri bunun əksini, yəni təhlili aşağı səviyyədən başlayıb yuxarı səviyyəyə doğru aparmağı da rədd etmirlər, lakin belə təhlili məqsəddə uyğun hesab etmirlər (31, 36).

Qrammatik səviyyənin araşdırılmasına aid London struktur dilçilik məktəbinin nümayəndələri bir neçə kitab nəşr etdirdilər də, bu məsələ onlar tərəfdən daha az müfəssəl işlənmişdir.

London dilçilərinin fikrincə, qrammatika, əsasən, qapalı sistemlərlə əməliyyat aparır. Bu qapalı sistemlərə daxil edilə bilməyən nə varsa, leksikologiyanın tədqiqat predmetidir (31, 41).

Dar mənada isə onlar qrammatikanı dilçiliyin fonetikaya qarşı qoyulmuş sahəsi hesab edirlər.

London struktur dilçilərinin fikrincə, dil strukturunun bütün səviyyələri kimi qrammatika da yalnız linqvistik mənanı əks etdirir, buna görə də onun özü semantik faktorlara müraciət edilmədən öyrənilməlidir (31, 42).

Müəllif dilçilik elminin iki aspektinin – 1. mənanın situasiya nəzəriyyəsi; 2. prosodik təhlil – işlənilib hazırlanmasını, məktəbin nümayəndələrinin dil və cəmiyyət kimi dilçiliyin mürəkkəb məsələlərindən birini qaldırmalarını və həll etmələrini və bu problemlə daha xüsusi problemləri əlaqələndirmələrini, dilçiliyi dilin semantik aspektini araşdırmağa yönəltmələrini London struktur dilçilik məktəbinin uğurları kimi qiymətləndirir (31, 54).

Sonda müəllif qeyd edir ki, bütün struktur dilçilik məktəbləri struktur dilçiliyə aid olduqları üçün onların oxşar cəhətləri çoxdur. Lakin hər bir məktəbin fərdi tədqiqat metod və üsulları olduğu üçün bu məktəblər arasında fərqlər də olacaq. Prof. Ə.Rəcəbli nəzəri məsələlərin qoyuluşunda London və Praha funksional dilçilik məktəbləri arasında oxşarlıq olduğunu qeyd edir. Müəllif qeyd edir ki, hər iki məktəb dili funksiyasına görə araşdırır. Ə.Rəcəbli London dilçilərinin ideyalarının qlossematiklərin nəzəriyyəsindən də, deskriptiv dilçilərin nəzəriyyələrindən də fərqləndiyini deyir. Dilçi həmçinin onu da qeyd edir ki, eyni araşdırma mövzularının seçilməsində də məktəblər arasında fərq müşahidə olunur. Ümumiyyətlə götürdükdə, London struktur dilçilik məktəbi, bu və ya digər struktur dilçilik məktəbinə yaxın və uzaq olmasını bir kənara qoysaq, tamamilə orijinal istiqamətli struktur dilçilik məktəbidir (31, 56).

Nəticə

Əbülfəz Rəcəbli Azərbaycanda nəzəri dilçiliyin inkişafında xüsusi yeri olan alimlərdən biri, bəlkə də birincisidir. Professorun dilçilik tarixi, dilçilik nəzəriyyəsi ilə bağlı əsərləri Azərbaycanda dilçiliyin öyrənilməsi ilə bağlı ən qiymətli və əvəzedilməz əsərlərdir.

Ə.Rəcəbli dil nəzəriyyəsi ilə bağlı ciddi araşdırmalar aparmışdır. Professor Əbülfəz Rəcəblinin yaradıcılığında ümumi nəzəri dilçilik məsələləri mühüm yer tutur. Onun əsərləri Azərbaycan dilçiliyində öz sanbalı ilə seçilir.

Əbülfəz Rəcəblinin dilin inkişafında cəmiyyətin rolunun, dilin mahiyyətinin, dilin tədqiqində istifadə olunan metodların, sosiolinqviistik metodların, struktur dilçilik anlayışının, F.dö Sössürün dilçilik görüşlərinin, nəzəri dilçiliyin banisi V.fon Humboldtun nəzəri dilçiliyə aid əsərlərinin, xarici dillərin öyrənilməsində ölkəşünaslıq faktorlarından istifadə edilməsinin metod və üsullarının öyrənilməsinə, qədim türk qəbilələrinin, onların erkən orta əsrlərdə yaratdığı göytürk və qədim uyğur dövlətlərinin tarixinin araşdırılmasına, dilçiliyin tarixinə və sair məsələlərə həsr olunmuş əsərlərinin hamısını tədqiq etmək ölçülməsi mümkün olmayanı ölçmək deməkdir. Dilçi qeyd olunan məsələləri əsərlərində təfəsilatı ilə araşdırmışdır. Professorun əsərləri oxşar ümumdilçilik tədqiqatlarından mövzu genişliyinə, qoyulan problemlərin sayına, əhatə dairəsinə görə seçilir.

Əbülfəz Rəcəblinin 1988-ci ildə nəşr olunmuş “Dilçilik tarixi” kitabı əhatə dairəsinə və orijinallığına görə keçmiş Sovetlər İttifaqı məkanında bu mövzuda yazılmış sanballı əsər hesab olunur. Əsərin üstün cəhəti odur ki, burada bir sıra rusdilli mənbələrdə verilməyən dilçilik tarixi məsələləri öz əksini tapmışdır. Əbülfəz Rəcəblinin “Dilçilik tarixi” əsəri dilçilik tarixi haqqında yazılmış əsərlər içərisində əhatə dairəsinin genişliyi və elmi sanbalı ilə seçilir. Müəllif əsəri yazarkən materialları

mənbə dillərdən götürmüş, tədqiq etdiyi hər bir dilçilik məktəb, cərəyan və yaxud təlimi haqqında orijinal fikirlər söyləmişdir.

Əsərin ikinci – 2006-cı il nəşrində araşdırılan məsələlər daha da geniş tədqiq olunmuşdur. Dilçi əsərində dilin tarixin ən qədim dövrlərindən başlayaraq bu günə kimi keçdiyi yolu ümumiləşdirməyə çalışmışdır.

Əbülfəz Rəcəbli Azərbaycanda dilçilik sahəsindəki boşluğu xeyli dərəcədə doldurmuşdur.

Struktur dilçiliyin yaranması, tarixi, onun linqvistik əsasları, struktur dilçilik anlayışları, struktur dilçiliyin yaranmasının ümumelmi şərtləri, müxtəlif struktur dilçilik məktəbləri, bu məktəblərdə irəli sürülən müddəalar, struktur dilçiliyin tədqiqat metod və üsulları, başqa sahələrlə əlaqələri və s. məsələlər Əbülfəz Rəcəblinin “Struktur dilçilik” kitabında öz əksini tapmışdır. Azərbaycanda digər dilçilər tərəfindən tədqiq olunmayan London dilçilik məktəbi, onun nümayəndələri dilçinin “London struktur dilçilik məktəbi” kitabında, Amerika deskriptiv dilçiliyi “Deskriptiv dilçilikdə fonologiya və qrammatika problemləri” kitabında geniş tədqiq olunmuşdur.

Professorun 2006-cı ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan dilçiliyi” kitabında Azərbaycan dilçiliyinin rüşeymlərindən 2006-cı ilin sonlarına qədər keçdiyi inkişaf yolu əks olunmuşdur. Kitabda dilçi Azərbaycanın tanınmış dilçilərinin portretlərini səciyyələndirməyə çalışmışdır. Kitab Azərbaycan dilçiliyinin tarixinin öyrənilməsinə həsr olunmuş ən yaxşı əsərdir.

Əbülfəz Rəcəbli kimi geniş yaradıcılıq sahəsinə malik bir alimin fəaliyyətini bütünlüklə səciyyələndirmək mümkün deyil. Dissertasiyada professorun yaradıcılığının müəyyən bir hissəsi əks olunmuşdur.

Professor Əbülfəz Rəcəbli əsərlərinin həcmi və mövzuların əhatə dairəsinə görə Azərbaycan dilçiləri arasında seçilən bir dilçidir.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı: Maarif, 1989
2. Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Bakı: Maarif, 1979
3. Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Bakı: Şərq-Qərb, 2011
4. Babayev A.M. Dilçiliyə giriş. Bakı: Maarif, 1992
5. Babayev A.M. Dilçiliyə giriş. Bakı: Zərdabi LTD, 2012
6. Babayev A.M. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi: 2 cilddə, I c., Bakı: Nurlan, 2015
7. Blumfeld L. Dil. Bakı: Prestij, 2014
8. Boduen de Kurtene İ.A. Ümumi dilçilik üzrə əsərləri. Bakı: Prestij, 2014
9. Əliyeva N.Ə. Qrammatik səviyyədə dilin struktur modelləri. Bakı: Nurlan, 2007
10. Humboldt V.fon. Bəşər dilləri quruluşunun müxtəlifliyi və bunun bəşəriyyətin mənəvi inkişafına təsiri haqqında. Bakı: Nurlan, 2008
11. Xomski N. Dil və təfəkkür. Bakı: Kitab aləmi NPM, 2006
12. İskəndərova Ş. Zaman keçir, illər yaşanır // Söz jurnalı, 2006, № 2
13. Qurbanov A.M. Ümumi dilçilik: 2 cilddə, II c., Bakı: Maarif, 1993
14. Qurbanov A.M. Ümumi dilçilik: 2 cilddə, II c., Bakı: Nurlan, 2011
15. Layons C. Linqvistik semantika. Bakı: Prestij, 2014
16. Mahmudov M. Professor Ə.Rəcəbli fenomeni və ya öz oduna əriyən şam. Bakı: Nurlan, 2007
17. Məmmədov N.N., Axundov A.A. Dilçiliyə giriş. Ali məktəblər üçün dərslik /Bakı: Maarif, 1980
18. Məmmədov N. N. Dilçiliyin əsasları. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1961

19. Məmmədov N., Tahirov İ. Görkəmli dilçi alim Əbülfəz Rəcəbov – 70 illiyi münasibətilə // Tolişi Sədo, 2006, № 4
20. Rəcəbli Ə.Ə. Azərbaycan dilçiliyi. Bakı: Nurlan, 2007
21. Rəcəbli Ə.Ə. Deskriptiv dilçilikdə fonologiya və qrammatika problemləri. Bakı: Elm və təhsil, 2016
22. Rəcəbli Ə.Ə. Dil strukturunun səviyyələri. Bakı: Elm və təhsil, 2015
23. Rəcəbli Ə.Ə. Dilçilik metodları. Bakı: Nurlan, 2003
24. Rəcəbli Ə.Ə. Dilçilik tarixi. Bakı: Maarif, 1988
25. Rəcəbli Ə.Ə. Dilçilik tarixi: 2 cildə, I c., Bakı: Nurlan, 2007
26. Rəcəbli Ə.Ə. Dilçilik tarixi: 2 cildə, II c., Bakı: Nurlan, 2007
27. Rəcəbli Ə.Ə. F.dö Sössürün dilçilik görüşləri. Bakı: Nurlan, 2003
28. Rəcəbli Ə.Ə. Humboldt V. fon ümumi dilçiliyin banisi kimi. Bakı: Nurlan, 2004
29. Rəcəbli Ə.Ə. Qədim ərəb dilçiliyi. Bakı: Elm və təhsil, 2016
30. Rəcəbli Ə.Ə. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. Universitetlərin filologiya fakültələri üçün dərs vəsaiti / I h., Bakı: Nurlan, 2006
31. Rəcəbli Ə.Ə. London struktur dilçilik məktəbi. Bakı: Elm və təhsil, 2016
32. Rəcəbli Ə.Ə. Nəzəri dilçilik. Bakı: Nurlan, 2003
33. Rəcəbli Ə.Ə. Sosiolinqvistika. Bakı: Nurlan, 2004
34. Rəcəbli Ə.Ə. Struktur dilçilik. Bakı: Nurlan, 2005
35. Rəcəbli Ə.Ə. Tipoloji dilçilik. Bakı: Elm və təhsil, 2010
36. Sössür F.dö. Ümumi dilçilik kursu. Bakı: BDU nəş., 2003
37. Tahirov İ., Ələkbərov A. Əbülfəz Rəcəbli – 80 // Türkologiya jurnal, 2016 № 2
38. Trubetskoy N.S. Fonologiyanın əsasları. Bakı: Mütərcim, 2001
39. Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M., Adilov M.İ. Dilçilik problemləri. Bakı: Maarif, 1982
40. Veysəlli F. Struktur dilçiliyin əsasları: 2 cildə, I c., Bakı: Təhsil, 2005

41. Veysəlli F. Struktur dilçiliyin əsasları: 2 cilddə, II c., Bakı: Mütərcim, 2008

Rus dilində

42. Апресян Ю.Д. Идеи и методы современной структурной лингвистики. М.: Просвещение, 1966
43. Березин Ф.М. История лингвистических учений. М.: Высшая школа, 1984
44. Кондрашов Н.А. История лингвистических учений. М.: Просвещение, 1978
45. Глисон Г. Введение в дескриптивную лингвистику. М.: Изд-во иностранной литературы, 1959
46. Ревзин И.И. Модели языка. М.: Изд. АН СССР, 1962
47. Ревзин И.И. Современная структурная лингвистика: проблемы и методы. М.: Наука, 1977
48. Ревзин И.И. Структура языка как моделирующей системы. М.: Наука, 1978
49. Шаумян С.К. Структурная лингвистика. М.: Наука, 1965
50. Засорина Л.Н. Введение в структурную лингвистику. М.: Высшая школа, 1974
51. Звегинцев В.А. Хрестоматия. М.: Просвещение, 1956
52. Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. М.: Просвещение, 1964

İnternet resursları

53. https://az.wikipedia.org/wiki/%C6%8Fb%C3%BCIf%C9%99z_R%C9%99c%C9%99bli
54. http://philology.bsu.edu.az/az/content/mumi_dililik_kafedra_snn_professoru_531

Professor Ə.Rəcəblinin bibliografiyası

Avtoreferatlar

Язык орхоно-енисейских памятников древнетюркской письменности. АКД, Баку, 1967

Глаголообразование в языке орхоно-енисейских памятников, АДД, Алма-Ата, 1977

Kitablar

1. Dilçiliyə girişdən tapşırıqlar (A.Qurbanovla), API nəşri, Bakı: 1979, 24 səh.
2. Залог глагола в языке орхоно-енисейских памятников, Баку, ADU nəşri, 1982, 86 səh.
3. Орхон-Үеней абидәләри дилində feilin tərzləri, Bakı: 1988, 77 səh.
4. Dilçilik tarixi. Maarif, Bakı: 1988, 542 səh.
5. Məktəblinin talışca-azərbaycanca lüğəti. Maarif, 1992, 93 səh.
6. Dil, şüur, cəmiyyət, tarix. Azərnəşr, Bakı: 1993, 157 səh.
7. Орхон-Үеней абидәләри. Yazıçı, Bakı: 1993, 396 səh.
8. Talışlar və talış dili. BDU nəşri, Bakı: 1994, 81 səh.
9. Talış dilinin orfoqrafiya lüğəti. BDU nəşri, Bakı: 1995, 59 səh.
10. Tolişə zivon (Talış dili – IV sinif; Ə.Əliyevlə) Maarif, Bakı: 1996, 95 səh.
11. Uyğurlar. Azərnəşr. Bakı: 1996, 84 səh.
12. Dilçiliyə giriş kursundan praktikum. Maarif, Bakı: 1997, 239 səh.
13. Qədim türkcə - azərbaycanca lüğət. Azərbaycan milli ensiklopediyası nəşriyyatı, Bakı: 2001, 190 səh.
14. Göytürk dilinin morfolojiyası. Bakı: 2002, 475 səh.
15. Ferdinand de Sössürün dilçilik görüşləri. Bakı: 2003, 99 səh.
16. Göytürk dilinin sintaksisi. Bakı, 2003, 633 səh.
17. Nəzəri dilçilik. Bakı: 2003, 515 səh.
18. Ulu türklər. Bakı: 2003, 319 səh.

19. Dilçilik metodları. Bakı: 2003, 492 səh.
20. Внешняя политика Испании после Франко. Bakı: 2004, 68 səh.
21. Göytürk dilinin leksikası. Bakı: 2004, 428 səh.
22. Göytürk dilinin fonetikasi. Bakı: 2004, 419 səh.
23. Vilhelm fon Humboldt – ümumi dilçiliyin banisi kimi. Bakı: 2004, 104 səh.
24. Linqvistik ölkəşünaslığın əsasları. Bakı: 2004, 128 səh.
25. T.Drayzer və onun “Amerika faciəsi” romanı. Bakı: 2004, 151 səh.
26. Sosioliqviştika. Bakı: 2004, 520 səh.
27. Struktur dilçilik. Bakı: 2005, 530 səh.
28. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. I cild. Bakı: 2006, 648 səh.
29. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. II cild. Bakı: 2006, 480 səh.
30. S.Vurğunun “Komsomol poeması”nın ilk variantı haqqında. Bakı: 2006, 32 səh.
31. Dilçilik tarixi. I cild, Bakı: 2006, 528 səh.
32. Dilçilik tarixi. I cild, Bakı: 2006, 616 səh.
33. Tolişə zivon (IV sinif, Ə.Əliyevlə), Bakı: 2006, 112 səh.
34. Azərbaycan dilçiliyi. Bakı: 2007, 416 səh.
35. У.Д.Уитни – лингвист (N.Rəcəbova ilə). Bakı: 2007, 160 səh.
36. Orta məktəbdə tabeli mürəkkəb cümlənin tədrisi. Bakı: 2006, 96 səh.
37. Афинитные формы глагола в языке орхоно-енисейских памятников. Bakı: 2008, 128 səh.
38. Talış dilinin fonetikasi. Bakı: 2009, 188 səh.
39. “Dilçiliyə giriş” kursundan mühazirə mətnləri. Bakı: 2008, 208 səh.
40. Язык орхоно-енисейских памятников древнетюркской письменности. Bakı: 2009, 292 səh.
41. Глаголообразование в языке орхоно-енисейских памятников. Bakı: 2009, 340 səh.

42. Qədim türk yazısı abidələri, I. Bakı: 2009, 568 səh..
43. Qədim türk yazısı abidələri, II. Bakı: 2009, 464 səh..
44. Qədim türk yazısı abidələri, III. Bakı: 2010, 664 səh.
45. Qədim türk yazısı abidələri, IV. Bakı: 2010, 500 səh.
46. Göytürk dilində feilin semantikas, Bakı: 2010, 68 səh.
47. Tipoloji dilçilik, Bakı: 2010, 100 səh.
48. Universalilər dilçiliyi, Bakı: 2011, 272 səh.
49. Dil strukturunun səviyyələri, Bakı: 2015, 28 səh.
50. London struktur dilçilik məktəbi, Bakı: 2016, 56 səh.
51. Deskriptiv dilçilikdə fonologiya və qrammatika problemləri, Bakı: 2016, 86 səh.
52. Qədim ərəb dilçiliyi. Bakı: 2016, 166 səh.
53. İngilis dilində modal feillər. Bakı: 2016, 239 səh.
54. Interferensiya. Bakı: 2016, 238 səh.
55. Müqayisəli-tarixi dilçilik. Bakı: 2017, 340 səh.

Proqramlar

1. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. 2009
2. Türkologiyaya giriş. 2009
3. Dilçilik metodları. 2010,
4. Azərbaycan dilçiliyi. 2010
5. Ümumi dilçilik. 2010
6. Dilçilik tarixi. 2010
7. Dil nəzəriyyəsi. 2010
8. Dilçiliyə giriş. 2010
9. Sosiolingvistik. 2010
10. Struktur dilçilik. 2010
11. XX əsr dilçilik məktəbləri. 2010
12. Теория языка. 2010
13. Лингвистические методы. 2010
14. Введение в языкознание. 2010
15. Лингвистические школы XX века. 2010
16. Структурная лингвистика. 2010.
17. История языкознания. 2010
18. Общее языкознание. 2010
19. Социolingвистика. 2010

Elmi məqalələr

1. Aprel çiçəkləri – “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 16.07.1960
2. Hind əfsanəsi Azərbaycan dilində - “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 1.04.1961
3. Amerikanın mütərəqqi yazıçısı – “Bakı” qəzeti, 26.08.1961
4. “Madam Bovari”nin müəllifi – “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 25.01.1971
5. M.F.Axundovun dramaturgiyası – “Avtomobil nəqliyyatçısı” qəzeti, 14.11.1962
6. M.F.Axundovun fəlsəfi görüşləri – “Avtomobil nəqliyyatçısı” qəzeti, 3.08.1962
7. Böyük gülüş ustası – “Avtomobil nəqliyyatçısı” qəzeti, 5.10.1962
8. Синкретический тип сложноподчиненных предложений в азербайджанском языке – «Материалы по общей тюркологии и дунгановедения, Фрунзе, 1964
9. Об онгинском памятнике и о слове «капаган» - Ученые записки АГУ им. С.М.Кирова, серия язык и литература, 1966, № 5.
10. Qədim türk dilində say – S.M.Kirov adına ADU-nun elmi əsərləri, dil və ədəbiyyat seriyası, 1967, № 1.
11. Orxon-Yenisey abidələri dilində ä səsinin mövcudluğu haqqında – V.İ.Lenin adına API-nin Elmi əsərləri, XI seriya, 1967, № 1.
12. О переводе слова al в древнетюркских рунических памятниках – V.İ.Lenin adına API-nin Elmi əsərləri, XI seriya, 1967, № 3.
13. Послелогои в древнетюркском языке - Ученые записки АГУ им. С.М.Кирова, серия язык и литература, 1968, № 3.

14. Bir daha “50 söz” haqqında – S.M.Kirov adına ADU-nun Elmi əsərləri, dil və ədəbiyyat seriyası, 1969, № 3-4.
15. Глагол ир – тюркского языка-основы – Всесоюзная научная конференция по тюркским языкам, (тезисы), Баку, 1969.
16. Об онгинском памятнике – «Советская тюркология» журналы, 1970, № 2.
17. Наклонение необходимости глагола в языке орхоно-енисейских памятников - Ученые записки АГУ им. С.М.Кирова, серия язык и литература, 1971, № 6.
18. Производные глаголы на – la, -lə в языке орхоно-енисейских памятников - Ученые записки АГУ им. С.М.Кирова, серия язык и литература, 1973, № 4.
19. Взаимный залог глагола в языке орхоно-енисейских памятников - Ученые записки АГУ им. С.М.Кирова, серия язык и литература, 1973, № 2.
20. Страдательный залог глагола в языке орхоно-енисейских памятников - Ученые записки АГУ им. С.М.Кирова, серия язык и литература, 1974, № 5.
21. Перифрастические формы глагола в языке орхоно-енисейских памятников - Ученые записки АГУ им. С.М.Кирова, серия востоковедение, 1974, № 2.
22. Возвратный залог глагола в языке орхоно-енисейских памятников - Ученые записки АГУ им. С.М.Кирова, серия язык и литература, 1975, № 1.
23. Составные глаголы из имен и вспомогательных глаголов с отвлеченным значением в языке орхоно-енисейских памятников - Ученые записки АГУ им. С.М.Кирова, серия язык и литература, 1975, № 3.

24. Выражение вида с двумя личными глаголами в языке орхоно-енисейских памятников - Ученые записки АГУ им. С.М.Кирова, серия востоковедение, 1975, № 1.
25. Дериваты глаголообразующего аффикса –ла в языке орхоно-енисейских памятников - Ученые записки АГУ им. С.М.Кирова, серия язык и литература, 1975, № 5.
26. Глагольные корни, состоящие из СГС в языке орхоно-енисейских памятников - Ученые записки АГУ им. С.М.Кирова, серия язык и литература, 1975, № 6.
27. Глагольные корни, имеющие омонимную с другими частями речи форму в языке орхоно-енисейских памятников - Ученые записки АГУ им. С.М.Кирова, серия язык и литература, 1976, № 2.
28. О некоторых глаголообразующих аффиксах в языке орхоно-енисейских памятников - Ученые записки АГУ им. С.М.Кирова, серия язык и литература, 1977, № 2.
29. Непродуктивные глаголообразующие аффиксы в языке орхоно-енисейских памятников - Ученые записки АГУ им. С.М.Кирова, серия язык и литература, 1977, № 4.
30. Побудительный залог глагола в языке орхоно-енисейских памятников - Ученые записки АГУ им. С.М.Кирова, серия язык и литература, 1978, № 1.
31. Faydalı vəsait – “Bakı” qəzeti, 21.08.1978
32. Dilçiliyimizin patriarxı – “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 4.04.1980
33. Tərcüməçiyə kömək – “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 3.10.1980
34. Orxon-yenisey abidələri dilində hərəkət adları – Türk dillərinin leksik-morfoloji quruluşu, Bakı: 1982

35. Orxon-Yenisey abidələrinin dilində sifət – Türk dillərinin quruluşu və tarixi, Bakı: 1983
36. Talış dilində türkiizmlər (B.Hüseynovla) – Tipoloji dilçilik, Bakı: 1984
37. Историко-этимологические разыскания по языку орхоно-енисейских памятников – Türk dillərinə dair etimoloji və tarixi-morfoloji tədqiqlər, Bakı: 1987
38. Bilgə xaqan (Əsrlərə səyahət) – “Xalq qəzeti”, 9.12.1992
39. Bilgə xaqan abidəsi – “İncəsənət” qəzeti, 27.02.1993
40. Bumin xaqan (Əsrlərə səyahət) – “Xalq qəzeti”, 20.11.1992
41. Qədim türk əfsanələri - “İncəsənət” qəzeti, 16.01.1993
42. Qədim türk mədəniyyəti - “İncəsənət” qəzeti, 25.01.1992
43. Qədim türklərin məişəti – “Rabitə dünyası” qəzeti, 5.01.1993
44. Qədim türklərin məişəti - “Rabitə dünyası” qəzeti, 26.01.1993
45. Qədim türklərin məişəti - “Rabitə dünyası” qəzeti, 2.02.1993
46. Qədim türk mifləri - “İncəsənət” qəzeti, 29.12.1993
47. Qədim türk poeziyası – “Ədəbiyyat” qəzeti, 12.03.1993
48. Ən qədim yazılı sərvətimiz – “İstiqlal” qəzeti, 16.12.1993
49. Ən qədim yazılı sərvətimiz - “Boz qurd” qəzeti, -.12.1993
50. Ən qədim türk yazısı abidələri - “İncəsənət” qəzeti, 10.02.1994
51. İlk türk xaqanı - “İncəsənət” qəzeti, 15.09.1993
52. İltəris xaqan (Əsrlərə səyahət) – “Xalq qəzeti”, 25.11.1992
53. İstəmi xaqan - “İncəsənət” qəzeti, 14.10.1993
54. Karağan xaqan (Əsrlərə səyahət) - “Xalq qəzeti”, 2.12.1992
55. Kül tigin (Əsrlərə səyahət) - “Xalq qəzeti”, 24.12.1992
56. Kül tigin abidəsi - “İncəsənət” qəzeti, 5.08.1992

57. Göytürklər (birinci məqalə) - "Xalq qəzeti", 2.12.1995
58. Göytürklər (ikinci məqalə) - "Xalq qəzeti", 9.12.1995
59. Göytürklər (üçüncü məqalə) - "Xalq qəzeti", 6.01.1996
60. Göytürk dövlətinin banisi - "İncəsənət" qəzeti, 16.12.1993
61. Müdrik Tonyukuk (Əsrlərə səyahət) - "Xalq qəzeti", 16.12.1992
62. Oğuz xaqan (Əsrlərə səyahət) - "Xalq qəzeti", 11.11.1992
63. Orxon-Yenisey kitabələri – "İslam dünyası" qəzeti, 11.12.1993
64. Orxon-Yenisey kitabələri – "İslam dünyası" qəzeti, 25.12.1993
65. Tariximizin daş salnamələri ("Sirlə əlifba"nın oxunmasının 100 illiyi) - "Xalq qəzeti", 25.01.1994
66. Ulu türk – "Noruz" qəzeti, 9.10.1992
67. Ulu türk – "Noruz" qəzeti, 17.10.1992
68. Ulu türk – "Noruz" qəzeti, 23.10.1992
69. Qədim abidələr – yeni münasibət – "Yeni Turan" qəzeti, 16.06.1993
70. Orhon-Yenisey anıtlarının incelenmesindeki bazı problemleri. Türk dili araştırmaları yillığı – Belleten 1990 dan ayrībasım, Ankara, 1994
71. Yanlış izahlar – "Leninçi" qəzeti, 23.06.1987
72. Talışon ("Talışlar") – "Talışi sədo" qəzeti, 20.01.1994
73. Talışha – Talışlar (İranda, 1992)
74. Talışlar – "Talışi sədo" qəzeti, I hissə, 20.02.1992
75. Talışlar – "Talışi sədo" qəzeti, II hissə, 7.03.1992
76. Talışlar – "Talışi sədo" qəzeti, III hissə, 2.03.1992
77. Talış əlifbası haqqında – "Talışi sədo" qəzeti, 26.01.1993
78. Talış dilində məkan önlükləri və onların Azərbaycan dilində ifadə vasitələri (Q.Ağayevlə) – Kontrastiv morfolojiya, Bakı: 1987

79. Lənkəran – Astarə regionu toponimlərinin tədqiqi prinsipləri – Azərbaycan dilinin etimologiya və onomastikası məsələləri, Bakı: 1990
80. Söz sırası – Kontrastiv sintaksis, Bakı: 1988
81. Bilinçivizm problemi (E.H.Həmzəyeva ilə) – Azərbaycan – rus ikidilliyi, Bakı: 1990
82. Mürəkkəb söz strukturunda nüfuzlu söz problemi – Dil və ədəbiyyat, Bakı: 1995, № 2.
83. Talış dilində “Əlifba2 dərsliyi – “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 24.06.1997
84. Zərərli dərslük – I, “Lənkəran” qəzeti, 18.01.1997
85. Zərərli dərslük – II, “Lənkəran” qəzeti, 4.02.1997
86. Об одном орхоно-енисейском знаке – “Dil və ədəbiyyat”, 1982, 2
87. Именные словосочетания в языке орхоно-енисейских памятников, «Тюркология – 88» Фрунзе, 1988, с. 111-112
88. Ad qoymaq problemi haqqında - “Dil və ədəbiyyat”, 1988, 4, с. 40-42
89. Türk əlifbaları – “İrs” jurnalı, 2000, № 1
90. Ürək sözləri. “Şövkət Horovlu. Ülkar həsrəti” kitabına ön söz, Bakı: 1999
91. К проблеме сложного глагола в тюркских языках. “Dil və ədəbiyyat”, 2000, 2, с. 10
92. F.de Sössür Amerika dilçisi U.D.Uitni haqqında (Nərmin Rəcəbova ilə), “Mütərcim” jurn., 2000, № 3, с 47-50
93. Göytürk dilində sintaktik bütövlər. “Dil və ədəbiyyat”, 2001, № 1, с. 61-64
94. İlk türk dövləti – “Azərbaycan” qəzeti, 12.09.2001
95. Redaktordan – Adil Babayev “Azərbaycan dilçiliyinin tarixi”, Bakı: 1996
96. Azərbaycan dilində sinkretik budaq cümlə. “Dil və ədəbiyyat”, 2001, № 2, с. 6-9
97. Göytürk dilində gələcək zaman anlayışının ifadəsi. “Dil və ədəbiyyat”, 2001, № 2, с. 60-63

98. Ulu türk dövləti. "Mütərcim" jurnalı, 2001, № ¾, c. 107-109
99. İngilis dilində önlüklərin omonimliyi. "Dil və ədəbiyyat", 2001, № 3/4, c. 43-46
100. Türk ərənləri. "Xalq qəzeti", 27.10.2002, "Ekspress", 16-1817-2005
101. Dilimiz –narahətçılığımız (Bakı: redaktor S.Kərimlinin M.Adilov, K.Əliyev, Ə.Cavadov və Ə.Rəcəbli ilə müsahibəsi) – Zəka, 1993, № 1-2
102. Gözəl təşəbbüs – Adil Babayev. "Dilçiliyimizin məbədi", Bakı: 2002
103. Budaq cümlənin sinkretik tipi. "Dil və ədəbiyyat", 2002, 2, c. 26-30
104. Müasir ingilis dili önlükləri haqqında bəzi qeydlər. "Dil və ədəbiyyat", 2003, 2, c. 5-10
105. Dilimiz varlığımızdır. "Respublika" qəzeti, 29 iyun, 2003
106. Sosiolinqvistika və törədici qrammatika. "Dil və ədəbiyyat", 2003, 3, c. 14-15
107. Azərbaycan dilində təqlidi sözlər. "Ədəbiyyat və incəsənət" 28.8.1981
108. Vilhelm fon Humboldt. Vilhelm fon Humboldt bəşər dilləri quruluşunun müxtəlifliyi və bunun bəşəriyyətin mənəvi inkişafına təsiri haqqında, 2008, s. 3-38
109. Qədim türk poeziyası. "Filologiya məsələləri", 2008, № 5, s. 230-239

Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası

1. Orxon-Yenisey abidələri
2. Orxon-Yenisey əlifbası
3. Qədim türk dili
4. Əvəzlik
5. İndoneziya dilləri

6. Yapon dili
  7. Yakut dili
  8. Even dili
  9. Evenk dili
  10. Eskimos dili
  11. Əlifba
  12. Drayzer T.
  13. Batmanov İ.A.
  14. Qazax dili
  15. Qaraqalpaq dili
  16. Qıpçaq dili
  17. Kül tigin abidəsi
  18. Yudaxin K.
  19. Dil
  20. Türk dilləri
  21. Müqayisəli-tarixi dilçilik
  22. Dilçilik
  23. Oğuz dilləri
  24. Bilinqvizm
  25. Dilçilik coğrafiyası
  26. Dil sistemi
  27. Psixolinqvistika
  28. Dil ailəsi
  29. Ulu dil
- Publisistik məqalələr
1. Gənclərlə, gənclik həvəsi ilə - “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 28.03.1970
  2. Gözəl insan, müəllim, alim – “Lenin tərbiyəsi uğrunda” qəzeti, 28.03.1970
  3. Alimin yubileyi – S.M.Kirov adına ADU-nun Elmi əsərləri, dil və ədəbiyyat seriyası, 1970, № 2
  4. Xalqımızın gələcəyindən narahatam – “Xalq qəzeti”, 18.07.1992
  5. Azərbaycan Respublikasının prezidenti Əbülfəz Elçibəyə - “Axtarış” qəzeti, 03.11.1992

6. İttifaq müqaviləsi, yoxsa... – “Azərbaycan” qəzeti, 01.03.1991
7. Rafiq Zəka Xəndan cənablarına açıq məktub (Əlirza Əliyevlə) – “Elin səsi” qəzeti, fevral 1992 (№ 3)
8. Kafedra niyə bağlandı? – “Müxalifət” qəzeti, 10.07.1996
9. Gərginliyin anatomiyası – “Azərbaycan” qəzeti, 28.05.1991
10. Gərginliyin anatomiyası – “Azərbaycan” qəzeti, 07.05.1991
11. Talışın əlifbası varmı? – “Tolişə sədo” qəzeti, 15.04.1993
12. Əbülfəz Rəcəbov: “Belə çıxır ki, bir Əbülfəz türk olduğu üçün respublikanın prezidenti seçilə bilər, o biri Əbülfəz...” – “Quruluş qəzeti, 1-ci hissə - 27.11.1992
13. Əbülfəz Rəcəbov: “Belə çıxır ki, bir Əbülfəz türk olduğu üçün respublikanın prezidenti seçilə bilər, o biri Əbülfəz...” – “Quruluş qəzeti, 2-ci hissə - 04.12.1992
14. İftira – “İstiqlal” qəzeti, 14.09.1993
15. Nədanlıq, yoxsa irtica – “İstiqlal” qəzeti, 02.11.1993
16. Saxtakarlıq – “Müxalifət” qəzeti, 15.10.1997
17. Şəhər ziyalısı kənd haqqında – “Sovet kəndi”, 11.05.1982
18. Şəhər ziyalısı kənd haqqında – “Leninçi”, 15.05.1982
19. Dilçiliyimizin ağsaqqalı – “Ədəbiyyat və incəsənət”, 04.04.1980
20. Azadlıq böyük nemətdir – “Azərbaycan”, 28.12.1991
21. Yolunu azmış danaya görə... – “Üç nöqtə”, 26.04.2001
22. Dil insanların varlığını əks etdirir – “İki sahil” qəzeti, 17.07.2001

Rəhbərlik

1. Hüseynov Firuz. İngilis dilində infinitiv konstruksiyası və onun Azərbaycan dilində ifadə vasitələri, Tbilisi, 1979
2. Şabanova Fiqumə. Oğuz-səlcuq abidələrinin dili, Bakı: 1988

3. Bayramova Amalya. Leksik alınmaların dilin zənginləşməsində rolu. Bakı: 1998
4. Məmmədova Mətanət. Orxon-Yenisey abidələri qədim türk tarixini öyrənmək üçün mənbə kimi. Bakı: 1994
5. Muradov Cavanşir. Tabesizlik əlaqəli söz birləşmələri. Bakı: 2001
6. Şiriyev Fikrət. Müəyyənlik – qeyri-müəyyənlik kateqoriyası. Bakı: 2001
7. İskəndərova Şaiqə. Azərbaycan dilində feilin perifrastik formaları. Bakı: 2002
8. Nəzərova Məhruzə. Kəmiyyət kateqoriyası və onun müxtəlif dillərdə ifadə vasitələri. Bakı: 2004
9. Əzizova Pərvinə Əyyub qızı. “Sosiolinqvistika” problemlər, metodlar”. Bakı: 2005
10. İsmayılova Afaq İmaş qızı. İngilis dilində önlüklər və onların Azərbaycan dilində ifadəsi. Bakı: 2007
11. Bayramova Aytən. Feilin tərz-zaman sistemi. Bakı: 2010
12. Cavadova Yeganə. İngilis dilində köməkçi nitq hissələri və onların Azərbaycan dilində ifadə vasitələri, Bakı: 2010
13. Şəbani Minaabad Mələhət. Dildə ölçü bildirən sifətlərin linqvistik təhlili, Bakı: 2010
14. Əliyeva Səlimi. Dildə xitab, Bakı: 2010
15. Ağakışiyeva Əliheydər. Dildə nidanın linqvistik təhlili, Bakı: 2012
16. Kərim Vəliollah oğlu Nəzəri Bəqa. Tərədici qrammatikada semantika problemi, Bakı: 2013
17. Pərisa Hadi qızı Fərrux. İngilis dilçiliyində söz birləşməsi problemi, Bakı: 2013
18. Xanbabayeva Gülzar Qənbərəli qızı. Azərbaycan və ingilis dillərində nitq və eşitmə feilləri, Bakı: 2015
19. Hübətova Aytən Şakir qızı. Bədii tərcümədə adekvatlıq və yayınmalar, Bakı: 2015

20. Qaraşova Yeganə Musa qızı. İngilis dilində modal feillər və onların Azərbaycan dilində ifadə vasitələri, Bakı: 2016
21. Qarayeva Şəhla Adışirin qızı. İngilis dili dərsliklərinin linqvo-metodik dəyərləndirilməsi. Bakı: 2016

Алиева Нигяр Назим гызы

**Профессор А.Раджабли и азербайджанское
теоретическое языкознание**

Р е з ю м е

Диссертация состоит из «Введения», трех глав, «Заключения» и списка использованной литературы.

Во «Введении» обосновываются актуальность темы, научная новизна, теоретическая и практическая значимость работы; даются сведения об объекте, предмете, целях, задачах, методах, источниках исследования, об апробации и структуре диссертации.

Первая глава диссертации называется «О творчестве профессора А.Раджабли». В данной главе речь идет о научной деятельности профессора А.Раджабли в области языкознания, об основных направлениях его исследований.

Вторая глава «Проблемы истории языкознания в творчестве профессора А.Раджабли» состоит из двух подглав. В первой подглаве «О лингвистических учениях профессора А.Раджабли» рассматриваются исследования ученого в области истории языкознания; во второй подглаве «Профессор А.Раджабли об азербайджанском языкознании» анализируются исследования ученого в области истории азербайджанского языкознания.

В третьей главе «Проблемы структурной лингвистики в творчестве профессора А. Раджабли» речь идет о структурной лингвистике и ее школах; анализируются труды ученого в данной области.

В «Заключении» обобщаются основные результаты и выводы исследования.

В диссертации использованы 54 научных трудов.

Aliyeva Nigar Nazim gizi

Professor A.Rajabli and Azerbaijan theoretical linguistics

S u m m a r y

The dissertation consists of “Introduction”, three chapters, “Conclusion” and list of references.

“Introduction” contains the substantiation of the urgency of the theme, scientific novelty, theoretical and practical significance of the work, the information about the object, subject, purpose, tasks, methods and sources of the research, about the appraisal and structure of the dissertation.

The first chapter of the dissertation “Professor A.Rajabli’s creation” deals with professor A.Rajabli’s scientific activity in the sphere of linguistics, the main directions of his researches.

The second chapter “The problems of the history of linguistics in professor A.Rajabli’s creation” consists of two subchapters. The first subchapter “Professor A.Rajabli’s linguistic theories” deals with the scientist’s researches in the sphere of the history of linguistics; the second subchapter “Professor A.Rajabli about Azerbaijan linguistics” contains the analysis of the scientist’s researches in the sphere of the history of Azerbaijan linguistics.

The third chapter “The problems of structural linguistics” deals with structural linguistics and its schools; the scientist’s works in this sphere are analysed.

“Conclusion” contains the generalization of the main results and inferences of the research.

54 scientific works are used in the dissertation.

MÜNDƏRİCAT

seh